

Michał Kuryłowicz

POLITYKA ZAGRANICZNA UZBEKISTANU WOBEC ROSJI

**POLITYKA ZAGRANICZNA
UZBEKISTANU
WOBEC ROSJI**

Pod redakcją Mieczysława Smolenia, Joachima Dieca i Anny Jach

Tom 19

Spis treści

Wprowadzenie	7
Podstawy teoretyczne	11
Podstawowe pojęcia	24
Rozdział 1. Perspektywa historyczna stosunków uzbecko-rosyjskich.....	29
1.1. Ostatnia kolonia. Charakter rosyjskiej dominacji w regionie.....	30
1.1.1. Podbój Azji Centralnej.....	32
1.1.2. Turkiestan i „rosyjski” wymiar kolonializmu.....	35
1.1.3. <i>Status quo</i> . Dlaczego Azja Centralna nie stała się drugim Kaukazem?.....	38
1.1.4. Buchara i Chiwa – stabilność przede wszystkim	39
1.1.5. Inteligencja muzułmańska – w stronę Rosji?	42
1.1.6. Wojna i rewolucja lutowa.....	44
1.2. Rewolucja październikowa i „nowy” kolonializm. Okres ZSRS.....	47
1.2.1. Turkiestan: rewolucja „rosyjska” i kontrrewolucja „muzułmańska”	49
1.2.2. Podziały wśród ludności muzułmańskiej	52
1.2.3. Buchara i Chiwa – nagła, radykalna zmiana.....	56
1.2.3. Sojusz bolszewików z dżadidami. Rewolucja „narodowa” w Azji Centralnej	57
1.2.5. Korienizacja partii i „szturm” na tradycję	61
1.2.6. Kolonializm sowiecki. Tradycja i modernizacja	65
1.2.7. Powojenna stabilizacja. „Era” Szarafa Raszydowa	69
1.2.8. Afera „bawełniana” i zaburzenie <i>status quo</i> w republice	73
1.2.9. <i>Pierestrojka</i> i „nieoczekiwana” wolność	74
Rozdział 2. Współczesny Uzbekistan. Wyznaczniki wewnętrzne polityki zagranicznej państwa	79
2.1. Środowisko geograficzne Uzbekistanu i jego konsekwencje polityczne.....	79
2.2. Potencjał demograficzny Uzbekistanu.....	84
2.3. Transformacja gospodarcza i potencjał ekonomiczny republiki	90
2.4. Czynniki militarne.....	102
2.5. Charakter systemu politycznego Uzbekistanu.....	104
2.6. Uzbecka koncepcja polityki zagranicznej	111

Rozdział 3. Uzbekistan na arenie międzynarodowej.....	117
3.1. Ewolucja najbliższego otoczenia zewnętrznego.....	117
3.1.1 Pierwsze dziesięciolecie niepodległości	119
3.1.1.1. Aktywność Uzbekistanu wobec konfliktu tadżyckiego.....	119
3.1.1.2. Skutki niestabilności Afganistanu	122
3.1.1.3. Stosunki z Kazachstanem i Kirgistanem.....	125
3.1.1.4. Współpraca z krajami islamskimi	127
3.1.2. Wojna z terroryzmem i jej skutki regionalne	130
3.1.2.1. Uzbekistan w koalicji antyterrorystycznej	130
3.1.2.2. Uzbekistan wobec sąsiadów z obszaru postsowieckiego	132
3.1.2.3. Wektor chiński w polityce Taszkontu	137
3.2. Rosyjskie koncepcje polityki zagranicznej wobec Azji Centralnej i jej aktywność w regionie.....	139
3.2.1. Etapy formowania strategii regionalnej Federacji Rosyjskiej.....	139
3.2.2. Aktywność Rosji w Azji Centralnej	144
Rozdział 4. Polityka zagraniczna Uzbekistanu wobec Rosji: 1991-2013.....	151
4.1. Trud niepodległości (1992-1993).....	153
4.1.1. Problem Tadżykistanu.....	153
4.1.2. Strefa rublowa	155
4.2. Budowanie niezależności (1994-1998).....	158
4.2.1. Relacje bilateralne: ochłodzenie, potem odprężenie	158
4.2.2. Priorytety: armia i gospodarka	161
4.2.3. Niechęć wobec integracji pod egidą Rosji.....	163
4.2.4. Współpraca z Zachodem	166
4.3. Rok 1999 – próba zmiany wektora polityki zagranicznej.....	167
4.4. „Kryzys batkański” i ponowne zbliżenie z Rosją (1999-2001).....	170
4.5. Wojna z terroryzmem – zwrot ku sojuszowi z USA (2001-2003)	173
4.5.1. Koalicja antyterrorystyczna.....	173
4.5.2. Wewnętrzne ograniczenia sojuszu ze Stanami Zjednoczonymi.....	174
4.6. Zbliżenie z Rosją w obliczu konfliktów wewnętrznych (2003-2006)	177
4.6.1. Partnerstwo strategiczne.....	177
4.6.2. Andżan i Układ sojuszniczy z Rosją	179
4.7. Ponowna odbudowa niezależności (po 2006 roku).....	182
Zakończenie.....	189
Bibliografia	197
Indeks nazwisk	209
Indeks geograficzny	215
Резюме	219
Aneksy	225

ROZDZIAŁ 1

Perspektywa historyczna stosunków uzbecko-rosyjskich

Podstawowym celem niniejszego rozdziału jest wskazanie genezy współczesnych relacji pomiędzy Uzbekistanem a Rosją. Nie ulega wątpliwości, iż do 1991 roku to Rosja (w latach 1922-1991 ZSRS) była stroną inicjującą wzajemne kontakty. Literatura przedmiotu w dużej mierze przedstawia historię stosunków uzbecko-rosyjskich przez pryzmat kolejnych posunięć Rosji. Wynika stąd potrzeba analizy motywów i działań drugiej strony, nawet jeśli były one wtórne wobec postępowania silniejszego partnera. Rozważania dotyczące uzależnienia ziem uzbeckich od Rosji w tym czasie podzielić można na dwie części, odpowiadające chronologicznie następującym po sobie odmiennym formom podporządkowania.

Pierwsza ze wspomnianych form odnosi się do relacji ukształtowanej w rezultacie ekspansji Rosji w Azji Centralnej. Obejmuje ona stosunki pomiędzy państwem rosyjskim a podbijanymi przez nie: Chanatem Chiwańskim, Chanatem Kokandzkim oraz Emiratem Bucharskim, a także układ polityczny powstały w efekcie podboju. Rodząca się wówczas relacja kolonialnego podporządkowania regionu Rosji skłania do zanalizowania intencji i działań obu stron: administracji carskiej oraz miejscowych elit, zarówno politycznych, jak i religijnych. Cezurą zamykającą ten okres jest rok 1917 – rok dwóch rewolucji w Rosji.

O kolejnej formie uzależnienia można mówić w kontekście lat 1917-1991. Wyznacza ją kształtowanie się i funkcjonowanie ustroju socjalistycznego na terenie byłego Imperium Rosyjskiego, w tym również w Azji Centralnej. Przedmiotem badania w tej części rozdziału będzie: reakcja ludności miejscowej, zwłaszcza lokalnych elit społecznych, na wydarzenia rewolucyjne w Rosji oraz ich postawa wobec inicjatyw politycznych rosyjskich bolszewików; ewolucja statusu Uzbeckiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (Uzbeckiej SRS) w ramach komunistycznej

federacji; wreszcie ewolucja postaw uzbeckich elit komunistycznych wobec przywództwa partyjnego w Moskwie.

Ostatnia ze wspomnianych kwestii nieprzypadkowo omawiana jest najbardziej szczegółowo. Po zdobyciu przez bolszewików władzy w Rosji ukształtował się w tym państwie system monopartyjny. Jego konsekwencją był fakt, iż decydujący wpływ na funkcjonowanie kraju posiadało odtąd ściśle kierownictwo partii komunistycznej, nie zaś nominalne organy władzy (np. przewodniczący prezydium Rady Najwyższej ZSRS). Skutkiem utworzenia Związku Sowieckiego było z kolei przekształcenie partii z „Rosyjskiej” we „Wszechzwiązkową”¹. W jej ramach funkcjonowały oddziały republikańskie (w tym Komunistyczna Partia Uzbeckiej SRS, stanowiące wyraz odrębności narodowej oraz statusu republiki w obrębie federacji). Jedynie Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Sowiecka (RFSRS) nie posiadała republikańskich struktur partyjnych i innych atrybutów „narodowych”². Tworzyła ona, według słów Włodzimierza Marciniaka, „wewnętrzny krąg” imperium komunistycznego, znajdując się „w bezpośrednim władaniu partii komunistycznej”³. Jednocześnie wraz z tym, jak nomenklatura partyjna przestawała się z idei rewolucji światowej na stalinowską wizję budowy socjalizmu w jednym kraju, rosła rola centrum państwa, którym było historyczne centrum Rosji. Interesy imperium idealnego zostały zastąpione potrzebami imperium realnego⁴. Skutkowało to ścisłym podporządkowaniem terytoriów pogranicznych – peryferii – wobec ośrodka władzy w Moskwie, przejawiającym się podległością republikańskich elit partyjnych (w danym przypadku nomenklatury uzbeckiej) centralnemu przywództwu partyjnemu. Uchwycenie ewolucji tej podległości pozwala na określenie statusu Uzbekistanu w ramach komunistycznej federacji.

1.1. Ostatnia kolonia. Charakter rosyjskiej dominacji w regionie

Czokan Walichanow, kazachski geograf i zarazem oficer wojsk carskich, który w połowie XIX stulecia odbył podróż do Azji Centralnej, w swojej pracy *Szkice*

¹ Zmiana ta dokonana została podczas XIV Zjazdu partii w 1925 roku, gdy Rosyjską Partię Komunistyczną (bolszewików) – RKP(b) – zastąpiła Wszechzwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewików) – WKP(b). Ostatnie przemianowanie nazwy nastąpiło podczas XIX Zjazdu tej partii, w październiku 1952 roku. WKP(b) przekształcono wówczas w Komunistyczną Partię Związku Sowieckiego (KPZS), która przetrwała do 1991 roku. Zob. J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917-1991*, Kraków 1992, s. 89 i 194.

² Zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2001, s. 32, *Arkana Historii*.

³ *Ibidem*, s. 31-32.

⁴ *Ibidem*, s. 30-31.

z *Dżungarii* (*Очерки Джунгарии*) uznał wspomniany region za *terra incognita* dla nauki europejskiej:

Nad Azją Środkową wisiła do tej pory jakaś tajemnicza zasłona. Niezależnie od bliskiego sąsiedztwa dwóch wielkich europejskich mocarstw, Rosji i Anglii, większa jej część mimo wszystko pozostaje dla nauki europejskiej pod wieloma względami niedostępna⁵.

W rzeczy samej trzy tamtejsze ośrodki państwowe: Emiraty Buchary, Chanat Chiwy oraz Chanat Kokandu, pozostawały wówczas w głębokiej izolacji od świata zewnętrznego. Region, który w czasach wielkich dynastii: Czyngisydów i Timurydów, miał nierzadko wpływ na losy średniowiecznego świata⁶, wskutek rozdrobnienia politycznego i najazdów obcych wojsk, pozostawał wówczas mocno osłabiony. Najwyższa, despotyczna władza należała tam do emira (arab. *amir* – wódz, książę) lub chana (tur.-mong. *chan* – władca jednego lub kilku plemion), których uprawnienia ograniczało jedynie środowisko ulemów (arab. *alim* – wiedzący; ten, który wie) – muzułmańskich uczonych⁷. Dominującym wyznaniem w regionie pozostawał islam w wersji sunnickiej, jednak pomiędzy ludnością osiadłą i koczowniczą występowały poważne różnice w podejściu do swej konfesji. O ile Bucharę, określona przez węgierskiego podróżnika Árpada Vámbéry'ego „Rzymem islamu”, uważała się za ostoję wiary⁸, to w zamieszkałym przez nomadów stepie, według słów wspomnianego już Czokana Walichanowa, wielu nie znało jeszcze imienia Mahometa, a szamanizm wciąż posiadał duże znaczenie⁹.

Pomimo izolacji regionu, powstanie i umocnienie się wspomnianych trzech ośrodków władzy (Bucharę, Chiwę i Kokand) można uznać za element konsolidacji tych terenów, zwłaszcza wobec ich wcześniejszego podziału na ogromną liczbę posiadłości feudalnych¹⁰. Pozytywnym było również ożywienie niegdyś kwitnącej,

⁵ Ч. Валиханов, *Очерки Джунгарии*, [w:] Ч. Валиханов, *Собрание сочинений в 5-и томах*, t. 3, Алма-Ата 1985, s. 325.

⁶ Tamerlan (Timur Chromy), założyciel dynastii Timurydów, władającej Azją Centralną w latach 1370-1526, prowadził wojny m.in. z Turkami Osmańskimi. W ich toku, w 1402 roku odniósł druzgocące zwycięstwo nad armią sułtana Bajazyda pod Ankarą. Zwycięstwo to poważnie osłabiło państwo osmańskie i, zdaniem Mariana Małowista, o kilkadziesiąt lat opóźniło zdobycie Konstantynopola przez Turków. Zob. M. Małowist, *Tamerlan i jego czasy*, Warszawa 1985, s. 75-76, *Rodowody Cywilizacji*.

⁷ *Центральная Азия в составе Российской империи*, ред. С.Н. Абашин, Москва 2008, s. 24.

⁸ Zygmunt Łukawski charakteryzuje „wschodni”, środkowoazjatycki islam jako wyznanie trzymające się ściśle litery Koranu, z pogardą odrzucające wszelkie nowości cywilizacyjne. Do tego obrazu dodaje przekonanie, iż lokalna religijność ma charakter zewnętrzny, na pokaz. Zob. Z. Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, przedm. W.A. Serczyk, Kraków 1996, s. 233.

⁹ Ч. Валиханов, *О мусульманстве в степи*, [w:] Ч. Валиханов, *Собрание сочинений в 5-и томах*, t. 4, Алма-Ата 1985, s. 71.

¹⁰ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 218.

obecnie podupadłej wskutek wojen i izolacji gospodarki¹¹, co nastąpiło na początku XIX wieku, dzięki odbudowie kanałów irygacyjnych, przeprowadzonej równolegle we wszystkich państwach¹². Fakt ten miał istotne znaczenie, jako że od wieków rozwój ekonomiczny Azji Centralnej opierał się na produkcji bawełny i zbóż¹³. Utrzymanie tego typu upraw w suchym, kontynentalnym klimacie regionu wymagało ciągłego nawadniania pól.

Głównym czynnikiem utrudniającym odzyskanie dawnej świetności były jednak nie problemy gospodarcze Azji Centralnej, ale lokalne konflikty terytorialne. Władcy, toczący między sobą wojny o sporne obszary, niezdolni byli do przezwyciężenia osobistych ambicji i skupienia się na walce z zagrożeniem zewnętrznym. Nie potrafili zjednoczyć sił zwłaszcza w obliczu wzrastającego niebezpieczeństwa ze strony Rosji i Anglii¹⁴, których ambicje imperialne w XIX wieku sięgnęły międzyrzecza Amu-darii i Syr-darii.

1.1.1. Podbój Azji Centralnej

Zainteresowanie Rosji ekspansją w kierunku południowo-wschodnim datuje się na początek XVIII wieku, a zatem tuż po opanowaniu przez to państwo Syberii. Rosjanie, zwracając się ku Wielkiemu Stepowi¹⁵, kierowali się kilkoma względami. Motywowała ich przede wszystkim chęć przeciwdziałania atakom koczowników na

¹¹ Przez terytorium Azji Centralnej od starożytności biegł Wielki Szlak Jedwabny. *Ibidem*, s. 35-74. Por. J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji Wschodu i Zachodu*, Warszawa 2003, s. 96-101.

¹² *Ibidem*, s. 218-225.

¹³ *Международные отношения в Центральной Азии. События и документы*, ред. А.Д. Богат уров, Москва 2011, s. 81-82.

¹⁴ Wspomniany już węgierski podróżnik, Ármin Vámbéry, notował na początku lat 60. XIX wieku: „jestem przekonany, że w wypadku gdy Rosjanie przystąpią do realizacji swych planów w Azji Środkowej, to te trzy chanaty nie będą sobie wzajemnie pomagać, lecz przeciwnie – wzajemnymi kłótniami będą sprzyjać sukcesom swego wspólnego wroga”. H. Vambéry, *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanische Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkand, ausgeführt im Jar 1863*, Leipzig 1865, s. 343, cyt. za: Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 241.

¹⁵ Wielki Step to obszar geograficzno-historyczny rozciągający się od ujścia Dunaju na zachodzie, poprzez Mołdawię, południową Ukrainę, południową Rosję (w części europejskiej), Azję Centralną, Mongolię, aż po rosyjski Daleki Wschód i pogranicze rosyjsko-koreańskie. W XVIII-XIX wieku większa jego część znalazła się w granicach Rosji, potem ZSRS. Ogromne zainteresowanie etnosami Wielkiego Stepu wykazywał Lew Gumilow – znany rosyjski historyk, geograf i etnolog. Wśród jego głównych prac związanych ze wspomnianym obszarem warto wymienić wydane w Polsce: *Dzieje dawnych Turków*, tłum. T. Zabłudowski, Warszawa 1972, *Rodowody Cywilizacji; Dzieje etnosów Wielkiego Stepu*, tłum. i posł. A. Nowak, Kraków 1997, *Szara Seria; Śladami cywilizacji Wielkiego Stepu*, tłum. S. Michalski, Warszawa 2004, *Dzieje Cywilizacji – Polski Instytut Wydawniczy*. Lew Gumilow jest również autorem kontrowersyjnej pracy *Этногенез и биосфера Земли* (Ленинград 1989), popularnej w środowisku neoeurazjanistów, prezentującej m.in. na przykładzie Wielkiego Stepu tzw. „pasjonarną teorię etnogenezy”.

południowe rubieże imperium, które poza celem grabieżczym miały również inny efekt: porywanie ludności rosyjskiej (chrześcijańskiej), sprzedawanej następnie na targach niewolników w Chiwie czy Bucharze¹⁶. Władcy rosyjscy powodowani byli zatem w tym wypadku względami religijnymi. Równie ważnym czynnikiem była ekonomia – zapanowanie nad stepem ułatwiało Rosjanom handel z państwami Azji Centralnej. Stopniowe przesuwanie granicy na południe zainaugurowała symbolicznie budowa twierdzy w Orenburgu w 1735 roku. Rozpoczęta wówczas inkorporacja ord kazachskich do Rosji kontynuowana było do lat 60. XIX stulecia¹⁷. W jej toku względy moralne (obrona ludności chrześcijańskiej) stopniowo utraciły znaczenie, do dalszej ekspansji skłaniały Rosję natomiast przyczyny ekonomiczne, ambicjonalne oraz imperialne. Wojna domowa w Stanach Zjednoczonych (1855-1860) skutecznie odcięła rynek imperium od dostaw amerykańskiej bawełny. Rosyjscy przemysłowcy zaczęli wówczas zwracać uwagę na to, że „Azja Środkowa mogłaby całkowicie pokryć zapotrzebowanie rosyjskiego przemysłu na bawełnę”¹⁸. Z kolei porażka w wojnie krymskiej zrodziła u wielu wojskowych potrzebę zadośćuczynienia urażonej dumie imperialnej. Kolejni generałowie odnajdywali na stepach i pustyniach Azji Centralnej niezrealizowaną wcześniej sławę zwycięzców¹⁹. Parli oni ku ekspansji, często nie oglądając się na oficjalne stanowisko Petersburga, który jeszcze w 1844 roku deklarował, iż chanaty centralnoazjatyckie pozostaną w przyszłości niepodległe, tworząc strefę buforową między posiadłościami Rosji i Anglii²⁰. Nie oznacza to, że Petersburg nie był zainteresowany wpływami we wspomnianych państwach. Rząd carski był jednak zbyt pochłonięty sprawami bałkańskimi, asymilacją ludności kazachskiej, wreszcie reformami wewnętrznymi²¹, by szykować się na tak błyskawiczny podbój kolejnych ziem, jaki miał

¹⁶ M. Khodarkovsky, *Na granicach Rosji. Budowanie imperium na stepie, 1500-1800*, tłum. B. Malarecka, Warszawa 2009, s. 21.

¹⁷ Zob. *Центральная Азия...*, s. 44. Por. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2005, s. 383.

¹⁸ Ю. Гагеимейстер, *О торговом значении Средней Азии в отношении к России*, „Русский Вестник” 1862, t. 41, s. 735-736, cyt. za: Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 241.

¹⁹ Trzy najważniejsze postacie związane z podbojem Azji Centralnej – gen. Konstantin Kaufman, płk (od 1864 roku generał) Michaił Czerniajew oraz gen. Nikołaj Kryżanowski – mieli swój udział w działaniach wojennych na Krymie. Wspomina o tym w swojej książce angielski oficer Frederick Burnaby, który zimą 1875 roku odbył podróż do świeżo zdobytej przez Rosję Chiwy. Zob. F. Burnaby, *Wyprawa do Chiwy. Podróże i przygody w Azji Środkowej*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2010, *Podróże Retro*.

²⁰ Rywalizacja zyskała na intensywności w połowie stulecia, wraz ze zbliżaniem się do siebie posiadłości obu mocarstw. Rosja dokonywała właśnie wspomnianej inkorporacji stepów kazachskich, Anglia zaś zajmowała ostatecznie Indie, wzmacniała swe wpływy w Persji i Afganistanie. Zob. *Центральная Азия...*, s. 71.

²¹ W 1861 roku w Imperium zniesiono poddaństwo chłopów, równolegle pracowano nad wprowadzeniem reform: wojskowej, samorządowej i sądowej. Zob. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. E. Melech, T. Kaczmarek, Warszawa 2005, s. 587-594.

nastąpić. Kampanię wojskową, która przyczyniła się do opanowania przez Rosję Azji Centralnej, przyspieszyły natomiast radykalnie pogarszające się po wybuchu powstania styczniowego stosunki rosyjsko-angielskie²².

Państwa regionu pozostały bierne wobec narastającej rywalizacji mocarstw. Wydaje się jednak, iż bardziej skłonne były do współpracy z Rosją niż z Wielką Brytanią. Intensywna polityka Anglików dawała wprawdzie pewne rezultaty: towary angielskie na rynkach Buchary i Chiwy zaczęły wypierać produkty przywożone z Rosji, zaś na dworach lokalnych władców pojawiali się zaś coraz to nowi brytyjscy emisariusze²³. Jednakże równolegle z nimi przybywały misje rosyjskie²⁴, zaś Tatarzy – rosyjscy poddani – od dłuższego już czasu obecni byli w Azji Centralnej, prowadząc misję szerzenia islamu wśród nomadów²⁵. Świadomość obecności wielkiego północnego sąsiada oddziaływała na wszystkich przywódców regionu. Inaczej postrzegali oni Anglię, zaledwie od kilku dziesięcioleci zaanagażowaną w działania dyplomatyczne na tym obszarze, inaczej zaś Rosję, z którą łączyły ich długotrwałe więzi ekonomiczne. Miejscowi władcy zaprezentowali ową przychylną postawę wobec Rosji podczas wojny krymskiej, kiedy odmówili udzielenia oficjalnego poparcia bliskiej im kulturowo Turcji, z którą sprzymierzona była Anglia²⁶.

Rosyjski podbój Azji Centralnej, symbolicznie rozpoczęty zdobyciem Taszken-tu, największego miasta regionu²⁷, nie trwał długo. Skłócone ze sobą chanaty nie podjęły wspólnej obrony przed najeźdźcą²⁸. Jedynie protesty strony angielskiej i zaskoczenie Petersburga samowolą własnych dowódców wojskowych spowalniały ofensywę wojsk rosyjskich²⁹. Ostatecznie jednak również car oficjalnie zaakceptował ów centralnoazjatycki *Blitzkrieg*. Uzasadniając swoją ekspansję koniecznością posiadania władzy nad ludami dzikimi i nieokrzesanymi (i z tego powodu trudnymi) sąsiadami³⁰, Rosja w ciągu kilku lat podporządkowała sobie

²² Po klęsce w wojnie krymskiej Rosja prowadziła ostrożną politykę wobec Anglii, poczuła się zatem rozczarowana poparciem, jakie Londyn udzielił walczącym Polakom. Zob. *ibidem*, s. 618.

²³ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 240.

²⁴ Zob. *Центральная Азия...*, s. 64.

²⁵ Czokan Walichanow podkreślał zresztą z goryczą, iż „lud kirgiski stoi przed perspektywą osiągnięcia cywilizacji europejskiej nie inaczej, niż przechodząc przez okres tatarski, jak Rosjanie przeszli przez okres bizantyński”. Ч. Валиханов, *О мусульманстве...*, s. 71.

²⁶ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 240.

²⁷ Część mieszkańców miasta z radością przywitała w czerwcu 1865 roku wojska rosyjskie. Zob. *Центральная Азия...*, s. 73.

²⁸ Wręcz przeciwnie – pragnęli oni wykorzystać rosyjskie zainteresowanie regionem dla realizacji własnych celów. W 1858 roku emir Buchary otwarcie przekonywał rosyjskiego posła do zawarcia porozumienia o podziale Chanatu Chiwańskiego, zaś siedem lat później, w obliczu rosyjskiego ataku na Chanat Kokandu, władca ten zastanawiał się nie tyle nad pomocą sąsiadowi, ile nad przejęciem władzy nad Taszkentem. Zob. *ibidem*.

²⁹ *Ibidem*, s. 73-77.

³⁰ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 246.

Azję Centralną. Część ziem (w tym terytorium pokonanego w 1876 roku Chanatu Kokandu) włączono bezpośrednio do Imperium, poddając je zarządowi wojskowemu jako Generał-gubernatorstwo Turkiestanu³¹. Pozostałe państwa (Emirat Buchary i Chanat Chiwy) przetrwały, choć okrojone terytorialnie i uczynione rosyjskimi protektoratami. Rosja podpisała z nimi traktaty pokojowe (odpowiednio w 1868 i 1873 roku) odbierające tym państwom prawo do realizacji własnej polityki zagranicznej i ustanawiające instytucję kontrolną w postaci przedstawiciela cara przy dworach obu panujących³².

1.1.2. Turkiestan i „rosyjski” wymiar kolonializmu

Azja Centralna była ostatnim nabytkiem terytorialnym Imperium Rosyjskiego. Krótki, zaledwie pięćdziesięcioletni okres carskiej dominacji nad tym terytorium, różnił się niewątpliwie co do charakteru od sytuacji powstałej na zachodnich rubieżach Rosji – na ziemiach polskich. Rząd w Petersburgu bardziej zainteresowany był zyskami z eksploatacji ekonomicznej regionu niż rusyfikacją ludności wyznającej islam. Dlatego polityka integracji azjatyckich kresów z resztą imperium aż do 1917 roku pozostała umiarkowana. Jedynie w krótkim okresie „reakcji”, za panowania Aleksandra III, zabiegi rusyfikacyjne przybrały bardziej stanowcze formy, od których jednak odstąpiono wskutek silnego oporu społecznego.

Najprostszym pomysłem na zespolenie zdobytego w krótkim czasie regionu z resztą imperium było uczynienie z niego bazy surowcowej oraz rynku zbytu dla produktów rosyjskich. Rosjanie, przystępując do szybkiej budowy kolei żelaznej, naśladowali politykę innych XIX-wiecznych mocarstw kolonialnych, dla których:

Kolej była sposobem docierania w najszerszym rozumieniu, a zarazem gigantyczną maszyną o niesłychanym oddziaływaniu informacyjnym. Stawała się narzędziem podboju, gdy pozwalała przerzucać szczupłe oddziały interwencyjne na ogromnych terytoriach. Dawała impuls eksploatacji, pozwalając wywieźć i przywieźć nieporównanie więcej³³.

Już w 1888 roku Rosjanie zdolni byli do szybkiego przemieszczenia swych wojsk znad brzegu Morza Kaspijskiego do Taszkontu za pomocą kolei. Do 1906 roku ukończono zaś budowę odcinka łączącego wspomniane miasto z Orenburgiem³⁴. Cele ekonomiczne były tu równie ważne jak wojskowe: usprawnienie transportu pozwalało Rosji maksymalnie wykorzystać swą obecność w bogatym

³¹ Zob. *Центральная Азия...*, s. 76-77; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 257-259.

³² *Международные отношения...*, Москва 2011, s. 392 i 396; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 280-281.

³³ J. Kieniewicz, *Od ekspansji do dominacji. Próba teorii kolonializmu*, Warszawa 1986, s. 247-248, *Wielkie Problemy Dziejów Człowieka*.

³⁴ *Центральная Азия...*, s. 143-144; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 273-274.

w bawełnę regionie. Równoległe bowiem nastąpiło znaczące zwiększenie areału uprawy „białego złota”, co uczyniło oazy Amu-darii i Syr-darii głównym dostawcą tego surowca dla rosyjskich zakładów włókienniczych³⁵. Aspekt ekonomiczny dominował także w traktatach pokojowych z Bucharą i Chiwą, przewidujących ogromne kontrybucje wojenne na rzecz Rosji³⁶ oraz ubezwłasnowolnienie ekonomiczne protektoratów (przekazanie zarządu nad Amu-darią do wyłącznej dyspozycji Rosjan, ułatwienia dla rosyjskich kupców na rynkach obu państw)³⁷.

Warto jednak zauważyć, iż dla gospodarki regionu uzależnienie od Rosji okazało się wręcz impulsem do rozwoju. Miejscowi właściciele ziemscy korzystali bowiem na przestawieniu ekonomiki tego obszaru na masową produkcję bawełny. Rozwój tych plantacji wymuszał zmiany w sposobie uprawiania ziemi (pojawiały się nowe narzędzia, zaczęto stosować płodozmian), wzrastał zatem ogólny poziom techniczny rolnictwa. Mieszkańcy Azji Centralnej przyswajali sobie również inne produkty przywożone z Rosji (m.in. oświetlenie naftowe)³⁸.

Naturalnym elementem polityki „spajania” imperium wydawało się również popieranie rosyjskiego osadnictwa na nowo zdobytych terytoriach. Do początków XX stulecia akcja kolonizacyjna objęła jednak głównie większe miasta (w których powstawały nowe dzielnice, zamieszkane wyłącznie przez ludność europejską³⁹), w nich też skupiła się administracja carska⁴⁰. Na częściowo niezależnych obszarach Buchary i Chiwy Rosjanie zaludniali jedynie miejscowości położone na trasie kolei⁴¹. Paradoksalna sytuacja panowała natomiast na wsi. Carscy urzędnicy długo sprzeciwiali się spontanicznemu napływowi chłopów z przeludnionych europejskich guberni Rosji. Brakowało dla nich sztucznie nawadnianej ziemi, a władze starały się unikać konieczności podziału ziemi już należącej do ludności miejscowej⁴². Dopiero po 1906 roku, w związku z realizacją reformy agrarnej premiera Piotra Stołypina, wzrosła liczba osadników na wsi⁴³. Dane spisu ludności

³⁵ Pomimo trwającej od lat 80. XIX stulecia „gorączki bawełnianej” w Azji Centralnej, Turkistan, w którym objęte uprawą bawełny było 375 tys. dziesięcin ziemi, zaspokajał jedynie 50% zapotrzebowania rosyjskich zakładów włókienniczych na ten surowiec. Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 273.

³⁶ Chanat Chiwański zobowiązywał się wypłacić Rosji 2,2 mln ówczesnych rubli celem pokrycia wydatków skarbu rosyjskiego na wojnę, „którą wypowiedziały władze i lud Chiwy”. Zob. *Мирный договор между Россией и Хивой*, [w:] *Международные отношения...*, s. 393.

³⁷ *Ibidem*, s. 392-395.

³⁸ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 277-278 i 280-286.

³⁹ М. Буттино, *Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР*, Москва 2007, s. 21-22.

⁴⁰ *Центральная Азия...*, s. 228-230.

⁴¹ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 276 i 280-281.

⁴² *Центральная Азия...*, s. 220.

⁴³ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 266-271.

z 1897 roku pokazują, że „uzbeckie”⁴⁴ obwody Kraju Turkiestańskiego zamieszkiwało łącznie zaledwie 52 tys. osób posługujących się językiem „wielkoruskim” (na z górą 4 mln mieszkańców)⁴⁵, z czego połowa żyła w Taszkencie⁴⁶.

Próba wprowadzenia długofalowych rozwiązań w polityce Petersburga wobec Azji Centralnej były postanowienia „Statutu o zarządzaniu Krajem Turkiestańskim” (*Положение об управлении Туркестанского края*)⁴⁷. Został on przyjęty po wielokrotnej redakcji w 1886 roku, zatem już w trakcie panowania cara Aleksandra III. Intencją tego dokumentu było „stworzenie cywilnego zarządu nad Krajem, uwzględniającego lokalne warunki, zmierzającego do silnego związania Turkiestanu z Rosją, zmniejszenia wydatków na administrowanie regionem i zwiększenia dochodów”⁴⁸. W istocie statut sankcjonował wprowadzenie podobnej struktury administracji, samorządu czy systemu sądownictwa jak w centralnych guberniach imperium⁴⁹. Przyjęcie owego dokumentu miało rozpocząć stanowczą realizację programu integracji południowo-wschodnich kresów z resztą imperium, jednakże zdołano to osiągnąć jedynie połowicznie.

Skuteczna inkorporacja regionu wymagała daleko idących zmian w takich dziedzinach jak własność ziemi, sądownictwo czy sfera edukacji, a to w różnym stopniu godziło w niezależność społeczności islamskiej. O ile ogłoszona w 1868 roku przez gen. Konstantina Kaufmana polityka „nieingerencji i ignorowania islamu” miała zapewnić niezależność życia religijnego i instytucji muzułmańskich w zamian za ich posłuszeństwo władzy carskiej⁵⁰, to postanowienia Statutu szły w odwrotnym kierunku. Poważnie zmniejszał on liczbę wakfów (z arab. majątków będących w dyspozycji meczetów, bractw religijnych czy klasztorów) i poddał je kontroli ze strony państwa⁵¹. W dziedzinie prawa wprowadził obok sądownictwa muzułmańskiego sądy rosyjskie, ustanowił zarazem procedurę wyborczą przy mianowaniu kadich (z arab. sędzia muzułmański) oraz akceptację wyniku głosowania ze strony generał-gubernatora⁵². W szkolnictwie usiłowano rywalizować z tradycyjnymi muzułmańskimi szkołami podstawowymi – mektebami – z jednej strony przez tworzenie klas dla ludności lokalnej w placówkach rosyjskich,

⁴⁴ Mowa o obwodach fergańskim, samarkandzkim i syrdaryjskim Kraju Turkiestańskiego, które w następstwie rewolucji październikowej stały się częścią sowieckiego Uzbekistanu.

⁴⁵ *Распределение населения Туркестанского Края по родному языку (по данным переписи 1897 г.)*, [w:] *Центральная Азия...*, s. 386-389.

⁴⁶ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 276.

⁴⁷ W pracy zastosowane zostało tłumaczenie nazwy owego dokumentu dokonane przez Zygmunta Łukawskiego. Zob. *ibidem*, s. 266.

⁴⁸ *Центральная Азия...*, s. 105.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 106-108.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 247.

⁵¹ *Ibidem*, s. 139; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 266.

⁵² М. Буттино, *op. cit.*, s. 39; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 266.

z drugiej zaś przez otwarcie szkół rosyjsko-autochtonicznych, w których dzieci miały poznawać, obok zasad swej wiary, również język rosyjski⁵³.

Wspomniane przemiany, obliczone na obniżenie autorytetu tradycyjnych instytucji islamskich, nie przyniosły jednak spodziewanych przez administrację rezultatów. Większość dzieci nadal uczęszczała do szkół przy meczetach, ich rodzice zaś w spornych sytuacjach zwracali się raczej do kadiego niż sędziego rosyjskiego. Urzędnicy rosyjscy nie naciskali na zmianę tego stanu rzeczy, wyrażając tym samym zgodę na swego rodzaju *status quo* – „pokojową” koegzystencję dwóch społeczności (miejscowej i rosyjskiej), każdej według własnych praw⁵⁴.

Wypracowaniu długofalowej polityki Rosji wobec azjatyckiej prowincji przeszkadzały częste zmiany na stanowiskach osób odpowiedzialnych za jej realizację. Jedynie gen. Konstantin Kaufman oraz gen. Aleksandr Wriewskij (Александр Бревский) sprawowali swoją funkcję przez dłuższy okres. Pierwszy z nich rządził przez 15 lat (1867-1882), z jego nazwiskiem łączą się próby zdystansowanej polityki wobec ludności muzułmańskiej (wspominana już „nieingerencja i ignorowanie islamu”). Drugi, pełniący obowiązki gubernatora w latach 1889-1898, wydawał się idealnym urzędnikiem Aleksandra III. Zasłynął zwłaszcza przeforsowaniem projektu „modlitwy za cara”, którą miano odczytywać we wszystkich meczetach⁵⁵. Pozostali gubernatorowie nie mieli już podobnego horyzontu czasowego swego urzędowania. W latach 1898-1917 nastąpiło aż dziewięć zmian na tym stanowisku⁵⁶, co wskazuje raczej na niepewność rządu Mikołaja II w kwestii polityki wobec Turkiestanu.

1.1.3. *Status quo*. Dlaczego Azja Centralna nie stała się drugim Kaukazem?

Ludność autochtoniczna prezentowała przez długi czas postawę bierną wobec władzy Rosjan. Reakcje skrajne – zarówno negacja obecności Rosji, jak i poparcie dla reform wdrażanych przez administrację carską, aż do wybuchu I wojny światowej pozostały marginalne. Kluczem do zrozumienia owego milczącego przyzwolenia na rosyjskie władztwo wydaje się być wspomniana wcześniej kwestia religijna. Ponieważ Rosjanie nie zdecydowali się na otwarte represje wobec islamu, nie sprzyjali również działalności Cerkwi prawosławnej w regionie⁵⁷, ulemowie powstrzymywali się zatem od nawoływania do buntu wobec władz

⁵³ Pierwsza taka szkoła powstała w 1884 roku w Taszkencie. W 1911 roku było już 89 placówek podobnego typu, w których uczyło się 3000 dzieci. Zob. *Центральная Азия...*, s. 165; М. Буттино, *op. cit.*, s. 40-42. Por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 292-294.

⁵⁴ М. Буттино, *op. cit.*, s. 43-44.

⁵⁵ *Центральная Азия...*, s. 250.

⁵⁶ *Генерал-губернаторы Степного и Туркестанского края* (приложение № 8), [w:] *ibidem*, s. 424.

⁵⁷ Pomimo iż prawosławie było w Imperium częścią idei państwowej, działalność misyjna Cerkwi w Azji Centralnej została całkowicie zakazana. Zob. *Краткий очерк. По истории*

carskich⁵⁸. Adeeb Khalid przekonuje, że przywódcy religijni ludności muzułmańskiej legitymizowali rosyjskie zwierzchnictwo w podobny sposób jak wcześniej panowanie chanów, tłumacząc, iż „póki władca przestrzega norm szariatu, jego władza jest uprawniona”⁵⁹.

Do 1914 roku miały miejsce dwa istotne wystąpienia antyrosyjskie na zamieszkiwanym przez ludność uzbecką obszarze. Do pierwszego z nich doszło w Taszkencie w 1892 roku i określane było jako „bunt choleryczny”. Ostrze protestów, wywołanych nieprzemyślanymi obostrzeniami sanitarnymi wprowadzonymi przez władze miejskie podczas epidemii cholery, a naruszającymi tradycję muzułmańską⁶⁰, skierowane było jednak głównie wobec lokalnych urzędników, wywodzących się z ludności miejscowej⁶¹. Do kolejnych, szybko uśmierzonych, protestów doszło w 1898 roku w Andżanie w Kotlinie Fergańskiej. Ich przywódca, wywodzący się z bractwa sufickiego, Dukchi-iszan, argumentował, iż przyczyną wystąpień jest postawa władzy rosyjskiej, która wprawdzie „postępuje z ludem w sposób miękki i humanitarny, ale jednocześnie zabrania pielgrzymek do Mekki, nie dba również o zachowanie czystości i moralności w rodzinie”⁶². Warto zwrócić uwagę, że oba wystąpienia miały miejsce w momencie sprawowania urzędu generał-gubernatora przez wspomnianego wcześniej gen. A. Wriewskiego (1889-1898), realizującego konfrontacyjną politykę wobec wspólnoty muzułmańskiej.

1.1.4. Bucharra i Chiwa – stabilność przede wszystkim

Przez cały okres dominacji Rosjanie poświęcali niewiele uwagi sytuacji panującej w protektoratach: Bucharze i Chiwie. Niską rangę tych państw w ramach imperium dobrze obrazuje status wzajemnych poselstw. Dyplomata rosyjski w Bucharze, do którego obowiązków należała kontrola sytuacji na bucharsko-afgańskiej granicy czy regulacja rosyjsko-bucharskich zobowiązań finansowych⁶³, rezydował

Ташкентской и среднеазиатской епархии, [on-line:] <http://www.pravoslavie.uz/histor.htm>, dostęp: 30 XII 2012; por. *Центральная Азия...*, s. 169.

⁵⁸ Podobne wystąpienia muzułmańskich duchownych miały już miejsce wcześniej, w trakcie wojen z Rosją. Np. w 1866 roku ulemowie zebrali się pod pałacem emira w Bucharze, żądając od niego podjęcia aktywnej walki z najeźdźcą (do czego władca się nie kwapił). Co ciekawe, wojska emira krwawo stłumiły wówczas owe wystąpienia. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма. Религия и политика в Центральной Азии*, Москва 2010, s. 62.

⁵⁹ Wspomniany autor określa taką postawę ulemów jako „kwietyzm”. *Ibidem*, s. 63.

⁶⁰ Mieszkańców starego miasta, części Taszkentu zamieszkaną przez autochtonów: Kazachów, Uzbeków i Tatarów, zmuszano wbrew tradycji islamskiej do przechowywania zwłok zmarłych aż do przybycia lekarza. Żądano od nich również wpuszczenia pomocy medycznej do żeńskiej części domu, co naruszało honor rodziny. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 29.

⁶¹ Obiektem ataku stał się starszy *aksakał*, przedstawiciel władzy w starym mieście. *Ibidem*, s. 29-30.

⁶² *Центральная Азия...*, s. 251.

⁶³ *Ibidem*, s. 294.

niedaleko stolicy Emiratu. Przedstawiciel emira, w myśl traktatu o przyjaźni z 1873 roku, pozostawał w Taszkencie, jego partnerem był w najlepszym wypadku gubernator Kraju Turkiestańskiego⁶⁴. Nadzór nad sytuacją w Chanacie Chiwy sprawował urzędnik jeszcze niższej rangi – naczelnik „działu amudaryjskiego”⁶⁵, wchodzącego w skład obwodu syrdaryjskiego⁶⁶.

Rosjanie, zadowoliwszy się pełną kontrolą nad polityką zagraniczną oraz gospodarką protektoratów, nie ingerowali w ich politykę wewnętrzną⁶⁷. Tym samym sprzyjali petryfikacji dotychczasowego ustroju Buchary i Chiwy, opierającego się na despotycznej władzy monarchów oraz silnej pozycji konserwatywnych duchownych muzułmańskich⁶⁸. Wprawdzie gubernatorzy Turkiestanu niejednokrotnie nawoływali do likwidacji protektoratów i ich bezpośredniego włączenia w skład imperium⁶⁹, jednak krok taki był nie na rękę rządowi carskiemu. Podobna operacja zmuszałaby państwo rosyjskie do podjęcia trudu asymilacji kolejnych 4 mln muzułmanów⁷⁰, w dodatku posiadających wyrazistszą identyfikację religijną niż ludność koczująca w stepie⁷¹.

Niezwykle interesująca była błyskawiczna wręcz adaptacja dotychczasowych władców Azji Centralnej – emira Buchary i chana Chiwy – do nowej sytuacji,

⁶⁴ *Договор о дружбе между Россией и Бухарой*, [w:] *Международные отношения...*, s. 395-396.

⁶⁵ „Dział amudaryjski” (*Амударьинский отдел*) stanowił jednostkę terytorialną, składającą się z ziem leżących na prawym brzegu Amu-darii, odłączoną od Chanatu Chiwańskiego na podstawie Traktatu pokojowego z 1873 roku. Zob. *Мирный договор между...*, s. 392.

⁶⁶ *Центральная Азия...*, s. 295.

⁶⁷ Przedstawiciel rosyjski przy dworze emira, Paweł Lessar, następująco podsumowywał ów pragmatyczny stosunek Petersburga do Buchary: „Nasz system zastosowany w Bucharze polega na konsekwentnym niemieszaniu się w wewnętrzne sprawy tego kraju. Dbamy wyłącznie o zachowanie dla siebie rynku bucharskiego oraz o zabezpieczenie politycznych i strategicznych działań na wypadek skomplikowania się sytuacji w Azji Środkowej. Emir natomiast i jego dostojnicy mogą robić z narodem, co zechcą”. *История Узбекской ССР*, t. 1, cz. 2, Москва 1956, s. 139-140, cyt. za: Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 281.

⁶⁸ *Центральная Азия...*, s. 307.

⁶⁹ Najsilniej nawoływano do takiego kroku w 1910 roku, w następstwie krwawych zamieszek w Bucharze (rzezi dokonanej przez miejscową ludność sunnicką na szyitach przybyłych z Persji). Ówczesny generał-gubernator Turkiestanu Aleksandr Samsonow pisał o konieczności zaprowadzenia porządku w Emiracie, co udałoby się zapewnić tylko poprzez jego inkorporację przez Rosję. *Ibidem*, s. 309.

⁷⁰ Spis ludności z 1897 roku nie został przeprowadzony w Emiracie Bucharskim ani w Chanacie Chiwańskim, ponieważ nie wchodziły one bezpośrednio w skład Imperium, natomiast z szacunkowych danych wynika, że przed 1917 rokiem pierwszy z nich zamieszkiwało ponad 3 mln ludności, natomiast w drugim żyło około 600 tys. osób. *Ibidem*, s. 296.

⁷¹ Dodatkowym problemem był w przypadku Chanatu Chiwańskiego konflikt pomiędzy ludnością osiadłą (Uzbekami) a koczującą (Turkmenami) na tle dostępu do ziemi sztucznie nawadnianej, z którym to konfliktem musieliby się zetknąć Rosjanie w przypadku inkorporacji Chanatu. Zob. *ibidem*, s. 308. Szerzej na temat tożsamości religijnej w Azji Centralnej pisze Stanisław Zapaśnik (*op. cit.*).

zrodzonej przez podporządkowanie się Rosji. Warunki pokojowe wprowadziły ograniczyły ich suwerenność i pozbawiły prawa do dochodowego, ale nieetycznego, handlu niewolnikami⁷². Jednak z drugiej strony objęcie protektoratem chroniło chanaty przed dotychczasowymi zagrożeniami, zwłaszcza najazdami z Afganistanu i Persji⁷³. Podporządkowanie ekonomiczne w dłuższej perspektywie przynosiło profity, ponieważ otwierało dla tych państw ogromny rynek rosyjski. Miejscowi despotyczni władcy, będąc największymi posiadaczami ziemskimi w swych państwach, osiągalni dzięki temu poważne dochody⁷⁴, dbali zatem o dobre relacje z Petersburgiem. W 1906 roku emir Buchary Abdul-Ahad, składając wizytę carowi, przywiózł mu podarunki o wartości niemal 800 tys. ówczesnych rubli. Podobne gesty przyjaźni stosowano wobec rosyjskich urzędników, a nawet podróżników i pisarzy odwiedzających terytoria obu protektoratów⁷⁵. Władze rosyjskie świadomie podtrzymywały te więzi, nadając wspomnianym monarchom tytuły generalskie. Władca Buchary otrzymał nawet od cara tytuł „Wasza wysokość” (*Ваше Высочество*), zrównujący go w prawach z członkami rodziny panującej w Rosji⁷⁶.

Przywódcy obu państw nie zapominali zarazem, iż zbyt ni serwilizm wobec Petersburga może przysporzyć im przeciwników. Zwłaszcza emir Buchary, którego pozycja względem Rosji była nieco silniejsza⁷⁷, prowadził ostrożną, ale jednak dwutorową politykę w odniesieniu do imperium. Wynikało to z jego rangi w świecie islamu. Władze w Petersburgu zapewniał on o swoich staraniach, by „fanatyzm religijny” nie wydostał się poza granice emiratu. W tym celu usiłował podporządkować sobie ulemów, w czasie podboju rosyjskiego protestujących przeciwko jego bezczynności⁷⁸. Jednocześnie, mając wolną rękę w polityce wewnętrznej, mógł kreować się na obrońcę tradycji i wiary – i rzeczywiście to czynił. Chociaż pokonany i upokorzony, emir wobec własnych poddanych występował jako „jedyne w Azji Centralnej władca – muzułmanin, obrońca ostatniego islam-

⁷² *Договор о дружбе...*, s. 396.

⁷³ Interesy Buchary i Chiwy reprezentował wobec państw azjatyckich generał-gubernator Turkiestanu, zaś od 1894 roku na granicy bucharsko-afgańskiej znajdowały się rosyjskie posterunki graniczne. Zob. *Центральная Азия...*, s. 295.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 298-301.

⁷⁵ Jednym z nagrodzonych był znany wówczas petersburski autor kryminałów Wsiewołod Krestowski, który następnie napisał przychylny dla emira reportaż, zatytułowany *В гостях у эмира Бухарского*. Zob. *ibidem*, s. 306.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Częściowo wynikało to z faktu, iż Buchara pozostawała zawsze najsilniejszym organizmem politycznym w Azji Centralnej. Po podboju przez Rosję emirowi łatwiej było też utrzymać porządek wewnątrz monarchii niż władcy Chiwy zmagającemu się z antagonistycznie nastawionymi plemionami turkmeńskimi, zależnemu zatem od pomocy rosyjskiej. Zob. *ibidem*.

⁷⁸ W tym celu stworzył m.in. system stypendiów przeznaczonych dla duchownych nauczających w medresach. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 64.

skiego bastionu w regionie”⁷⁹. Uczestniczył on również w życiu rosyjskiej wspólnoty muzułmańskiej w roli jednego z głównych sponsorów meczetu soborowego w Petersburgu. Dbał też o kontakty ze społecznością Tatarów, często przebywał na Krymie, gdzie posiadał własną rezydencję⁸⁰.

1.1.5. Inteligencja muzułmańska – w stronę Rosji?

Przyglądając się przedrewolucyjnemu pięćdziesięcioleciu relacji rosyjsko-uzbeckich, warto zwrócić uwagę na oddziaływanie kultury rosyjskiej w regionie. Kulminacja podboju Azji Centralnej przez Rosję przypadła na okres wzmożonej ekspansji kolonialnej państw europejskich. Rządzący w Petersburgu, podobnie jak ich odpowiednicy w Paryżu i Londynie, dążyli do „przekształcenia przewagi, kontroli i panowania (...) w dominację, związaną z ustaleniem władzy zwierzchniej”⁸¹. Proces włączania kolejnych posiadłości w skład imperiów odbywał się przy utrzymaniu ich odrębności kulturowej od centrum⁸². Rosja, jak wynika z dotychczasowych rozważań, również zadowolili się eksploatacją ekonomiczną podporządkowanych terytoriów, w mniejszym stopniu ingerując w strukturę społeczną czy religijną miejscowej ludności. Nie zrezygnowała jednak całkowicie ze swej misji cywilizatorskiej. Próby rozszerzenia zasięgu „oficjalnej” kultury rosyjskiej, w postaci szkół rosyjsko-autochtonicznych czy osadnictwa ludności rosyjskiej, nie przyniosły jednak spodziewanego efektu. Wystąpiło tu natomiast, za pośrednictwem Rosji, zjawisko westernizacji (rozumiane jako przyswajanie kultury Zachodu przez mieszkańców innej cywilizacji⁸³), chociaż miało ono bardzo ograniczony zasięg. Proces ten dotyczył środowiska intelektualistów, wśród których najbardziej znaczącą grupą byli dżadidzi – zwolennicy reformy szkolnictwa religijnego oraz konfesji muzułmańskiej⁸⁴. Przekonania głównych

⁷⁹ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 63.

⁸⁰ Zob. Центральная Азия..., s. 306.

⁸¹ J. Kieniewicz, *Wprowadzenie do historii cywilizacji...*, s. 241.

⁸² *Ibidem*, s. 242.

⁸³ Według definicji podanej przez Jana Kieniewicza. *Ibidem*, s. 272.

⁸⁴ Za protoplastę owego ruchu można uznać cytowanego już w niniejszej pracy Czokana Walichanowa (1835-1865), kazachskiego etnografa i geografa, oficera wojsk carskich. Walichanow, pochodzący z rodu Abłaja, chana ordy środkowej, uważany jest za pierwszego zwolennika europeizacji ludów koczowniczych pozostających pod władzą Rosji. Z młodszym o dwa pokolenia środowiskiem dżadidów łączyły go demokratyczne poglądy i przekonanie, iż Rosja może i powinna przynieść współczesną cywilizację Kazachom i innym narodom Azji Centralnej. Odróżniało ich natomiast podejście do islamu. Dżadidzi zamierzali go reformować i dostosować do wymogów współczesności; Walichanow odrzucał tę religię jako niezdolną do zmienienia się, proponował stopniowe jej wyparcie przez rosyjskie prawosławie. Do jego najważniejszych prac należały, cytowane już wcześniej, teksty: *Очерки Джунгарии* oraz *О мусульманстве в степи*, a także: *Записка о судебной реформе*. Zob. M. Kuryłowicz, *Чокан Валиханов, или мысль Достоевского в степи*, [w:] Fiodor Dostojewski i problemy

przedstawicieli tego nurtu, w tym Munawwara-Kori Abduraszydchanowa (Мунаввар-Кори Абдурашидханов, 1878-1931) i Abdulraufa Fitrata (Абдурауф Фитрат, 1886-1938)⁸⁵, ukształtowały się na przełomie wieków pod wpływem trzech czynników: w efekcie kontaktów z tatarskimi zwolennikami nowej metody nauczania alfabetu arabskiego w medresach (*usul-i dżadid*)⁸⁶; pod wrażeniem ówczesnej kultury rosyjskiej, skupionej na kwestiach społecznych i analizującej idee postępu; wreszcie na skutek oddziaływania wydarzeń w Iranie (rewolucji konstytucyjnej z lat 1906-1909) i Turcji (zwycięstwa rewolucji młodoturków w 1908 roku)⁸⁷. Dżadidzi początkowo skupiali swą uwagę na kwestii unowocześnienia szkolnictwa religijnego, później zaczęli kłaść nacisk na konieczność modernizacji życia politycznego i społecznego w regionie. Dla rozwoju owego ugrupowania ważnym momentem była rewolucja z lat 1905-1907. Chociaż w Turkiestanie objęła ona wyłącznie społeczność rosyjską⁸⁸, jednocześnie pobudziła do działania inteligencję islamską. Dżadidzi podjęli się wówczas wydawania własnych gazet, wzięli też udział w wyborach do Dumy Państwowej, wprowadzając tam czterech przedstawicieli. Z kolei zwycięstwo młodoturków w państwie osmańskim zaowocowało przenikaniem idei panturkizmu do wspomnianego ruchu⁸⁹. Dżadidzi wysyłali miejscową młodzież do tureckich szkół, w tym również wojskowych⁹⁰. Ich ożywiona działalność nie mogła nie zostać zauważona przez władze. Reformizm oraz hasła pantureckie w projektach politycznych dżadidów zrażały do nich zarówno konserwatystów islamskich, jak i władze carskie – zwolenników politycznego i religijnego *status quo* w regionie. Młodzi reformatorzy znaleźli

kultury, red. A. Rażny, Kraków 2011, s. 311-317, *Prace Katedry Rosyjskiej Kultury Nowożytej Uniwersytetu Jagiellońskiego*; por. *Центральная Азия...*, s. 332.

⁸⁵ Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 65-70.

⁸⁶ Pierwszym reformatorem nauczania w szkołach religijnych był Tatar krymski, Ismail Bej Gasprinski. Wzywał on nie tylko do zmiany sposobu nauczania alfabetu arabskiego, ale również do wprowadzenia do programu nauczania elementów wiedzy o świecie współczesnym. Wydawana przez niego gazeta „Tercüman” miała w 1885 roku 200 czytelników w Turkiestanie. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 35; por. *Центральная Азия...*, s. 169.

⁸⁷ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 43.

⁸⁸ Szerzej na jej temat zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 287-290.

⁸⁹ O ścisłym powiązaniu idei nacjonalizmu tureckiego z rozwojem świadomości narodowej ludów tureckich w Rosji informuje m.in. Dariusz Kołodziejczyk w opracowaniu pt. *Turcja*. Piszę on: „Szczególna rola w budzeniu tureckiego nacjonalizmu przypadła tatarskim emigrantom z Rosji, chroniącym się w Imperium Osmańskim przed rusyfikacyjną polityką «nocy apuchtinowskiej». W wyniku prześladowań doby Aleksandra III wcześniej uświadamiali oni sobie swą «tureckość» niż nie krępowani w wyborze języka i religii tureccy poddani sułtana. (...) W połowie lat dziewięćdziesiątych stara i nowa emigracja utworzyła organizację nazwaną *Ittihad ve Terakki Cemiyeti* (Komitet Jedności i Postępu). Z czasem do spiskowców przyłączyła nazwa *Genç Türkler* lub *Jön Türkler* – młodoturcy”. D. Kołodziejczyk, *Turcja*, Warszawa 2000, s. 39, *Historia Państw Świata w XX Wieku*.

⁹⁰ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 290.

natomiast poparcie wśród rosyjskich ugrupowań radykalnych, propagujących idee socjalistyczne⁹¹. Ów sojusz nabrał istotnego znaczenia w trakcie wojny i rewolucji⁹², wówczas też wykryształizował się podział w środowisku dżadidów na odłam umiarkowany oraz nurt radykalny. Pierwszy z nich wiązał nadzieję na ustanowienie autonomii regionu z rewolucją lutową w Rosji, drugi uaktywnił się dopiero w następstwie wydarzeń października 1917 roku.

1.1.6. Wojna i rewolucja lutowa

Prawdziwym testem dla opisywanych relacji stała się dopiero I wojna światowa. Problemy, jakie ze sobą niosła również poza frontem – zasady gospodarki wojennej, rekwizycje i specjalny podatek wojenny – uderzały zwłaszcza w ludność islamską⁹³. Tymczasem mieszkańcy Azji Centralnej nie rozumieli sensu trwającego konfliktu, który dodatkowo powodował, narastający w czasie, problemu głodu. W tej sytuacji, gdy 25 czerwca 1916 roku ukazało się rozporządzenie carskie o poborze 480 tys. muzułmanów z Turkiestanu i Kraju Stepowego do prac na tyłach frontu, ludność autochtoniczna zbuntowała się. Muzułmanie uniemożliwiali przeprowadzenie poboru, w wielu miejscach doszło do walk tłumu z policją i wojskiem (m.in. w miastach Kotliny Fergańskiej), autochtoni zaczęli również napadać na miejscowości zasiedlone przez Rosjan⁹⁴. Napiętą sytuację zaognił dodatkowo gen. Aleksiej Kuropatkin, gubernator Turkiestanu. Zdecydował się on na siłowe rozwiązanie konfliktu (co pociągnęło za sobą wielotysięczne ofiary⁹⁵), a po stłumieniu oporu przeprowadził przymusowe rekwizycje majątków

⁹¹ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 43-44. Kontaktom dżadidów z socjalistami nie przeszkadzał fakt, iż deklarowali się oni jako osoby wierzące, traktujące islam jako podstawowy i niezbywalny składnik własnego dziedzictwa i tożsamości. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 36.

⁹² Owa współpraca stała się widoczna podczas wspomnianego wcześniej powstania antyrosyjskiego w 1916 roku. Aleksander Kiereński, przedstawiciel frakcji trudowików w Dumie Państwowej, przybył wówczas do Turkiestanu na prośbę deputowanych z frakcji muzułmańskiej. Podczas specjalnego spotkania w Dumie, poświęconego tym wydarzeniom (odbyło się ono 10 września 1916 roku), Kiereński oskarżył carską administrację gubernialną i lokalnych urzędników o doprowadzenie do niepotrzebnej eskalacji wzajemnej nienawiści. Zob. *Центральная Азия...*, s. 292.

⁹³ Ten ostatni wprowadzono z dniem 1 stycznia 1915 roku. Zostali nim obciążeni muzułmanie, w zamian za ich zwolnienie od służby wojskowej. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 59-61.

⁹⁴ Obawy rosyjskich osadników w Azji Centralnej przed odwetami ze strony ludności muzułmańskiej znakomicie oddał zesłany tam w 1915 roku Polak, Ferdynand Goetel. W autobiografii: *Patrząc wstecz. Wspomnienia*, opisywał on wizytę w jednej z rosyjskich miejscowości: „Żyjąca w popłochu wieś Nowo Michajłowsk przyjęła panicznie wieści o budzącym się ruchu. Na sumieniu miała tyleż co inni, skoro nie okazała żadnej ochoty do współżycia z tubylcami. Każda wieść o spisku czy o pogromach znajdowała chętny posłuch (...)”. F. Goetel, *Patrząc wstecz. Wspomnienia*, wstęp I. Sadowska, oprac. M. Urbanowski, Kraków 1998, s. 253.

⁹⁵ Trudno wskazać dane dotyczące liczby ofiar owych zająć ze strony ludności autochtonicznej, ponieważ administracja carska nie przeprowadzała podobnych obliczeń. Jednak tylko

miejscowej ludności, wrócił również do realizacji wspomnianego poboru. Dwuznaczną postawę wobec wspomnianych wydarzeń zaprezentowali przedstawiciele miejscowej administracji, którzy wraz z duchowieństwem islamskim wezwali ludność do podporządkowania się rozporządzeniu, a następnie pomagali przy przeprowadzeniu poboru⁹⁶. Również oni stali się obiektem ataków ze strony biedoty muzułmańskiej.

Gdy 23 lutego 1917 roku, w trzecim roku wojny, w Piotrogradzie doszło do pierwszych masowych protestów ulicznych, mało kto spodziewał się tak błyskawicznego rozwoju sytuacji, jaki miał nastąpić. Rewolucja, która dokonała się w przeciągu zaledwie kilku dni, doprowadziła do rozpadu dotychczasowego politycznego *status quo* na tych terenach. Wspomniane wydarzenia, choć dokonywały się głównie w Piotrogradzie i Moskwie, ostatecznie miały swoje reperkusje w każdym zakątku imperium.

Chwilowe osłabienie władzy centralnej stworzyło na nierosyjskich rubieżach imperium szansę na wydostanie się spod zależności od Rosji. Istotą przemian miała bowiem stać się demokratyzacja władzy i zrównanie wszystkich mieszkańców Rosji w prawach obywatelskich. Również w Azji Centralnej muzułmanie uzyskali możliwość przejęcia władzy z rąk dotychczasowych kolonistów dzięki procedurze demokratycznej. Rząd Tymczasowy zapowiedział bowiem szybkie przeprowadzenie demokratycznych wyborów do organów administracji lokalnej. Jednym z pierwszych kroków nowej władzy było utworzenie specjalnego przedstawicielstwa wspomnianego gabinetu w regionie. Był to Komitet Turkiestański (*Турккомитет*), na czele którego stanął jednak Rosjanin⁹⁷. Ta decyzja nieco ostudziła nadzieje na przekazanie steru rządów w regionie muzułmanom.

Środowiska polityczne złożone z ludności autochtonicznej w różny sposób podchodziły do zmieniającej się sytuacji. Ulemowie, którzy skupili się wokół konserwatywnego ugrupowania Wspólnota Ulemów (*Джамат-и-Улема*)⁹⁸, abstrahowali od zmian w życiu politycznym, przekonując, iż wszelki rząd (czy to carski, czy republikański) powinien uznać centralne miejsce władzy religijnej (i zasad islamu) we wspólnocie muzułmańskiej. Z kolei dżadidzi w Turkiestanie,

w okolicach miasta Dżizak w obwodzie samarkandzkim wojsko uśmierciło, według szacunków, 5000 osób. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 74.

⁹⁶ W zamian za co zostali oni, na podstawie tajnego zarządzenia gubernatora Turkiestanu, zwolnieni z poboru. Zob. *Центральная Азия...*, s. 289.

⁹⁷ Komitet Turkiestański został powołany do życia 7 kwietnia 1917 roku. Kierowany był przez członka Partii Kadetów, Nikołaja Szczepkina. Zob. *Центральная Азия...*, s. 131.

⁹⁸ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 121. W rosyjskim przekładzie cytowanej wcześniej pracy Adebea Khalida pojawia się również inna wersja tej nazwy: *Улама Джамияти*. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 81.

dla których obalenie cara i początek demokratyzacji imperium stanowiły wezwanie do modernizacji tradycyjnych społeczności centralnoazjatyckich, skłaniali się do współpracy z nowymi władzami w Piotrogradzie⁹⁹. Ich ugrupowanie – Rady Islamskie (*Шура-и-Ислам*)¹⁰⁰ – wyrażało także nadzieję na rozprzestrzenienie przemian politycznych na terytoria Buchar i Chiwy, rządzone przez konserwatywnych monarchów¹⁰¹.

Krótkotrwała współpraca obu ugrupowań, rozpoczęta w kwietniu 1917 roku podczas zjazdu założycielskiego muzułmanów Turkiestanu¹⁰², zaowocowała wspólnym programem utworzenia Federacyjnej Republiki Turkiestanu w ramach Republiki Rosyjskiej¹⁰³. Niemniej jednak różnice pomiędzy konserwatystami a reformatorami były zbyt znaczące, co pokazały częściowe wybory lokalne. Głosowania do rad miejskich, rozpoczęte latem 1917 roku, przyniosły zdecydowane zwycięstwo islamskich tradycyjistów. Nawet w Taszkencie, gdzie rosyjska społeczność była najliczniejsza, ulemowie uzyskali 62 miejsca w 112-osobowej Dumie¹⁰⁴. Słaby wynik ugrupowania dżadidów¹⁰⁵ dowodził, że ich entuzjazm dla wydarzeń rewolucyjnych podzielała niewielka część społeczności islamskiej. Zdecydowana jej większość wołała w trudnych czasach oprzeć się na tradycyjnej wspólnocie religijnej, izolując się od przemian inicjowanych przez Rosjan.

Wynik wyborów nie oznaczał jednak poparcia dla możliwości oderwania się regionu od Rosji. W przededniu kolejnego przewrotu – rewolucji październikowej – społeczność muzułmańska wyraźnie pozostawała bez przywódców zdolnych poprowadzić region ku niepodległości. Dla ulemów władza polityczna była w ogóle niechcianą koniecznością (niechętnie zresztą startowali w wyborach), zakładali raczej wpływ na społeczność poprzez instytucje religijne (m.in. przez wspomniane sądownictwo islamskie). Dżadidzi z kolei widzieli we współpracy z rosyjskimi rewolucjonistami możliwość reform tradycyjnego układu społecznego. Wydaje się, iż głównym czynnikiem różnicującym oba środowiska był nie tyle stosunek do Rosjan (nawet ulemowie poszukiwali przecież sojuszników wśród rosyjskich konserwatystów¹⁰⁶), ile spojrzenie na islam i jego rolę w zmieniającej się sytuacji społeczno-politycznej.

⁹⁹ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 112-113.

¹⁰⁰ *Ibidem*, s. 119. W opracowaniu A. Khalida występuje wersja: *Шура-и Исламия*. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 81.

¹⁰¹ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 113.

¹⁰² Wspominają o niej m.in. Tadeusz Bodio i Tadeusz Mołdawa w: T. Bodio, T. Mołdawa, *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa 2007, s. 456, *Współczesna Azja Centralna*.

¹⁰³ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 188-191.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 166-167.

¹⁰⁵ W Taszkencie uzyskali oni zaledwie 11 miejsc w Dumie, pomimo wystawienia kandydatów w obu częściach miasta – europejskiej i muzułmańskiej. Zob. *ibidem*.

¹⁰⁶ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 81.

Rewolucja rosyjska mogła przyczynić się do zmiany sytuacji w dotychczasowych protektoratach rosyjskich – Bucharze i Chiwie. Zaskoczeni nieoczekiwanym upadkiem cara, rządzący tam satrapowie pospieszenie wydali manifesty, w których deklarowali przemiany polityczne zgodne z duchem rewolucji. W rzeczywistości jednak, zachęceni przez Anglików, zmierzali do uniezależnienia się od Rosji. Na przeszkodzie owym planom stała wewnętrzna opozycja – miejscowe ugrupowania dżadidów, zwanych tu młodobucharczykami i młodochiwańczykami – domagająca się demokratyzacji ustrojów politycznych protektoratów¹⁰⁷. Ugrupowania te, konfrontując się z władzą utożsamianą ze skrajnie konserwatywnymi przekonaniami religijnymi, reprezentowały zarazem najbardziej radykalne poglądy społeczno-polityczne¹⁰⁸. Ich radykalizm wzmógł się po pogromach zwolenników reform, do jakich doszło z inspiracji władców wspomnianych protektoratów w kwietniu 1917 roku. Miejscowi przywódcy ruchu dżadidów zmuszeni byli do schronienia się na terytorium Turkiestanu. Zaczęli wówczas otwarcie nawoływać do obalenia emira i chana, co doprowadziło ich do współpracy z bolszewikami¹⁰⁹.

1.2. Rewolucja październikowa i „nowy” kolonializm. Okres ZSRS

Dla rozwoju stosunków uzbecko-rosyjskich rewolucja zwana październikową okazała się kluczowa. To ona zapoczątkowała przemiany polityczne, które zaowocowały utworzeniem socjalistycznej federacji z uzbecką składową w postaci republiki narodowej. Przewrót, jakiego dokonali w Piotrogradzie bolszewicy, zainicjował zmiany, które doprowadziły do ustanowienia ustroju socjalistycznego na terenie byłego imperium carskiego, w tym w warunkach Azji Centralnej.

Krzysztof Gawlikowski, analizując rozmaite sposoby adaptacji komunizmu w XX wieku wskazuje między innymi na model „parakolonialny”¹¹⁰, charakteryzujący, jego zdaniem, republiki sowieckie. W tym typie:

¹⁰⁷ Zob. *Центральная Азия...*, s. 310-311.

¹⁰⁸ Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 361; por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 315-316.

¹⁰⁹ Zob. *Центральная Азия...*, s. 311.

¹¹⁰ Krzysztof Gawlikowski wymienia cztery takie modele: 1. półkolonialny (dostrzegany przez niego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, czyli tzw. satelitach ZSRS); 2. parakolonialny (reprezentowany przez republiki Południowego Kaukazu i Azji Centralnej oraz republiki bałtyckie w ZSRS); 3. rewolucyjny (kojarzony z Rosją, Ukrainą i Białorusią); 4. rewolucyjno-narodowy (w krajach Azji Wschodniej). Modele te wyróżnia sposób adaptacji komunizmu i stopień przyjęcia ideologii komunistycznej, co autor wiąże bezpośrednio z różnymi tradycjami kulturowo-religijnymi wspomnianych krajów. Zob. K. Gawlikowski, *O komunizmie w Europie i Azji uwag kilka*, [w:] *Rosja – Chiny. Dwa modele transformacji*, red. K. Gawlikowski, R. Paradowski, Toruń 2001, s. 8-15.

(...) kraje podporządkowane są inkorporowane do państwa-metropolii. W rezultacie znajdują się one pod o wiele ściślejszą kontrolą, (...) [są] bezpośrednio zarządzane przez funkcjonariuszy przysyłanych z zewnątrz, obcych etnicznie i kulturowo, pochodzących przede wszystkim z „narodu panującego” (...). Represje są tu o wiele brutalniejsze i stosowane na szeroką skalę, a zarazem miejscowe kultury i religie są tępięone jako nośniki „ducha kontrrewolucji” i „nacjonalizmu”, a także jako przeszkoda w kulturowo-ideologicznej integracji imperium. (...) wszystkie grupy przyjmują dość głęboko ideologię i kulturę zdobywców, szczerze albo choćby tylko w formie ochronnej mimikry. (...) Prowadzi się tu również osadnictwo „obcych”, szczególnie istotną rolę odgrywają przedstawiciele narodu-hegemonu, służący za lojalne oparcie reżimu i medium utrwalania dominacji ideologiczno-kulturowej¹¹¹.

Zarazem autor ten dodaje, iż dla lepszego zrozumienia owego modelu należy wyróżnić w nim dwa podtypy. Może on łączyć się zarówno z degradacją cywilizacyjną podbijanych terytoriów, jak i z ich modernizacją. Zatem, jak zauważa Krzysztof Gawlikowski, stosunek do komunizmu w Azji Centralnej może być ambiwalentny, ponieważ zaprowadzenie go przynosi nie tylko zniewolenie, lecz również „awans cywilizacyjny, modernizację kraju, wprowadza wyższe standardy życia”. Z kolei „opór [wobec komunizmu – przyp. autora] zależy od siły poczucia narodowego, własnych tradycji kulturowo-religijnych, skali awansu cywilizacyjnego (...)”¹¹².

Nawiązując do powyższej typologii, w dziejach relacji uzbecko-rosyjskich okresu sowieckiego można wyodrębnić trzy podokresy. Pierwszy z nich to lata bezpośrednio po rewolucji – moment kształtowania się ustroju socjalistycznego na terytorium Rosji. W tym czasie stosunki uzbecko-rosyjskie rozwijały się dwutorowo. Część miejscowych polityków usiłowała współpracować z bolszewikami, jednak większość z nich dystansowała się od partii Włodzimierza Lenina. Wynikało to z oparcia władzy bolszewickiej w regionie na miejscowych Rosjanach i konsekwentnego ignorowania przez nią dążeń ludności muzułmańskiej do samostanowienia. Okres ten symbolicznie został zakończony ustanowieniem Uzbeckiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (w 1925 roku) oraz ostatecznym rozgromieniem oddziałów basmaczy (co nastąpiło na przełomie lat 20. i 30. XX wieku).

Drugi okres – chronologicznie najdłuższy – to czas właściwej adaptacji komunizmu przez społeczeństwo uzbeckie. Wówczas następuje stopniowa internalizacja rzeczywistości politycznej, ekonomicznej i społecznej w regionie. Nie brak tu jeszcze konfliktów (zwłaszcza do momentu wybuchu II wojny światowej), mających swą przyczynę w radykalnych przemianach narzucanych przez władzę centralną. Stopniowo społeczeństwo uzbeckie przywyka jednak do nowych warunków życia. Kulminacją tego okresu jest czas tzw. breżniewowskiej stabilizacji, gdy zarówno społeczeństwo, jak i elity uzbeckie korzystają z owoców modernizacji

¹¹¹ K. Gawlikowski, *op. cit.*, s. 9.

¹¹² *Ibidem*, s. 9-10.

(sprzyja temu funkcjonowanie narodowej republiki – Uzbeckiej SRS). Wówczas też relacje uzbecko-rosyjskie (zwłaszcza na poziomie elit partyjnych) ulegają daleko idącemu zacieśnieniu.

Trzeci podokres przypada na lata 80., kiedy następuje stopniowy rozpad dotychczasowego układu społeczno-politycznego. Tzw. afera bawełniana oraz *pierestrojka* przyczyniają się do wzrostu wzajemnej nieufności pomiędzy elitami uzbeckimi i sowieckimi (rosyjskimi). Szybki i niespodziewany rozpad federacji sowieckiej potęguje dezorientację społeczeństwa uzbeckiego, ale też przyspiesza emancypację tamtejszych elit władzy, które decydują się na niezależny byt państwowy.

1.2.1. Turkiestan: rewolucja „rosyjska” i kontrrewolucja „muzułmańska”

26 października 1917 roku oddziały wojsk zmobilizowane przez bolszewików po kilkunastogodzinnym oblężeniu zdobyły Pałac Zimowy w Piotrogradzie i aresztowały członków Rządu Tymczasowego. Zwycięzcy szybko powołali Radę Komisarzy Ludowych (RKL, ros. *Совнарком*) – rząd, który miał czuwać nad rozprzestrzenieniem rewolucji „proletariackiej” w Rosji i poza jej granicami. Do władzy w Rosji doszło ugrupowanie, które w swoim programie umieściło nie tylko postulaty pokoju i socjalizmu, ale również prawa do samostanowienia narodów wchodzących w skład imperium rosyjskiego – nazwanego przez Włodzimierza Lenina „więzieniem narodów”¹¹³. W przyjętej przez RKL Deklaracji praw narodów Rosji jej twórcy zawarli zapis dający narodom Rosji prawo do swobodnego samookreślenia, w tym do odłączenia się i utworzenia samodzielnego państwa¹¹⁴. Dla ludności muzułmańskiej, stanowiącej przytłaczającą większość mieszkańców Azji Centralnej, Deklaracja miała kolosalne znaczenie, gdyby nowe władze zamierzały realizować uchwalone przez siebie prawo.

Reakcja ugrupowań islamskich na wydarzenia „października”, niezależnie od głoszonych przez Włodzimierza Lenina haseł, nie była entuzjastyczna. Zamach

¹¹³ В.И. Ленин, *К вопросу о национальной политике*, [on-line:] <http://libelli.ru/works/25-5.htm>, dostęp: 19 XII 2014.

¹¹⁴ *Декларация прав народов России*, [on-line:] http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_16.htm, dostęp: 30 XII 2012. Co więcej, Włodzimierz Lenin w listopadowej „Odezwie do wszystkich pracujących muzułmanów Rosji i Wschodu” pisał: „Odtąd ogłaszamy wasze wierzenia i obyczaje, wasze narodowe i kulturalne instytucje wolnymi i nietykalnymi. Urządzajcie swoje życie narodowe w wolności i bez przeszkód. Macie do tego prawo. Wiedźcie, że wasze prawa, jak i prawa wszystkich narodów Rosji chronione są przez całą potęgę rewolucji i jej organów – Rad Delegatów Robotników, Żołnierzy i Chłopów”. *Обращение отъ 24 ноября 1917 года ко всемъ трудящимся мусульманамъ Россіи и Востока*, [on-line:] http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_41.htm, dostęp: 29 XII 2012. Cyt. za: *Odezwa do wszystkich pracujących muzułmanów Rosji i Wschodu*, [w:] M. Wojciechowski, J. Purc, *Wybrane teksty źródłowe do historii narodów ZSRR (1801-1945)*, Toruń 1975, s. 215, *Skrypty i Teksty Pomocnicze* – Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

stanu, jakiego dokonali bolszewicy, odbył się bowiem w przeddzień wyborów do Zgromadzenia Ustawodawczego, których logiczną konsekwencją byłoby sięgnięcie po władzę w regionie przez ugrupowania islamskie. Co więcej, w Turkiestanie rewolucja nie naruszyła podstaw relacji kolonialnych. Niedługo po opanowaniu Taszkontu przez bolszewików, co nastąpiło z początkiem listopada, odbył się tam III Zjazd Krajowy Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich Turkiestanu, podczas którego dyskutowano kwestię wyboru nowych władz. W Zjeździe uczestniczyli zarówno bolszewicy, jak i inne ugrupowania socjalistyczne – mieniszewicy i eserowcy – a także delegacja muzułmańska, reprezentowana przez ugrupowanie ulemów¹¹⁵. Decyzją delegatów rosyjskich do nowego rządu krajowego (Rada Komisarzy Ludowych Turkiestanu) nie dopuszczono żadnych przedstawicieli ludności miejscowej, motywując to niskim poziomem jej „świadomości rewolucyjnej”, co stwierdzała odpowiednia uchwała:

W chwili obecnej nie można dopuścić muzułmanów do wyższych organów rewolucyjnej władzy regionalnej, ponieważ stanowisko miejscowej ludności wobec rad delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich jest niepewne, a rdzenni mieszkańcy nie stworzyli organizacji proletariackiej, którą frakcja [bolszewicka – przyp. autora] mogłaby przyjąć do organu wyższej władzy regionalnej¹¹⁶.

Wspomniane wydarzenia w Taszkencie okazały się zatem rewolucją kolonialną – jednych Rosjan zastąpili inni, wszyscy zaś skutecznie bronili się przed dopuszczeniem do struktur rządzących przedstawicieli muzułmańskiej większości. Bolszewicy skłonni byli ponadto siłą zdobywać władzę w innych miastach regionu¹¹⁷, zamieszkanym przez liczne społeczności rosyjskie. Czynili to, wykorzystując między innymi oddziały składające się z Ormian, wrogo nastawionych wobec ludności islamskiej, oskarżanych później o wyjątkową brutalność względem muzułmanów¹¹⁸.

¹¹⁵ Na czele owej delegacji stał Szir-Ali Lapin, przywódca ugrupowania ulemów. Muzułmanie proponowali, aby Turkiestan zarządzany był przez parlament, w skład którego w większości wchodziłoby przedstawiciele ludności miejscowej, ponadto delegaci rosyjskich partii demokratycznych. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 203-204. Hélène Carrère d'Encausse w pracy *Islam and the Russian Empire* przekonuje, iż udział partii ulemów we wspomnianym zjeździe był powodowany chęcią zawarcia swego rodzaju kompromisu z bolszewikami, wykluczającego udział w sprawowaniu władzy przez dżadidów. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley 1988, s. 150-151.

¹¹⁶ Pełen tekst deklaracji ukazał się w czasopiśmie „Наша Газета” 1917, nr 132. Cyt. za: R. Pipes, *Rosja bolszewików*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2005, s. 166; por. М. Буттино, *op. cit.*, s. 204; Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 312.

¹¹⁷ W grudniu bolszewicy objęli władzę w Skobielewie, Namanganie i Andżanie (wszystkie miasta w Kotlinie Fergańskiej) oraz w Samarkandzie. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji Środkowej 1917-1941. Dzieje, gospodarka, społeczeństwo*, Wrocław 1987, s. 28, przyp. 34.

¹¹⁸ М. Буттино, *op. cit.*, s. 280-287. Wrogość Ormian wobec ludności muzułmańskiej (i tureckojęzycznej zarazem) w Azji Centralnej była niewątpliwie pokłosiem tragedii, jaka dotknęła

Rozdźwięk pomiędzy deklaracjami centralnych władz rewolucyjnych a dokonaniami bolszewików w Turkiestanie był dla polityków islamskich zaskoczeniem, skłonił zarazem przywódców ulemów i dżadidów do (chwilowej) współpracy. Podczas ogólnomuzułmańskiego zjazdu, do którego doszło pod koniec listopada 1917 roku w Kokandzie, ogłoszono Turkiestan terytorium autonomicznym, wchodzącym w skład Federacyjnej Demokratycznej Republiki Rosyjskiej¹¹⁹. Tym samym bezpośrednio nawiązano do idei zawartych w Deklaracji praw narodów Rosji, politycy w Kokandzie liczyli bowiem na uznanie ich działań przez władze w Piotrogradzie¹²⁰.

Krótką historią wspomnianego projektu politycznego, zwanego najczęściej Autonomią Kokandzką (oraz Autonomią Turkiestańską, *Muchtariat*¹²¹), dobrze ilustruje iluzoryczność szans, jakie stanęły przed muzułmanami w Azji Centralnej po rewolucji październikowej. Autonomia przetrwała zaledwie do lutego 1918 roku, gdy na wezwanie miejscowych bolszewików starą część Kokandu zaatakowały oddziały Gwardii Czerwonej¹²². Nie tylko wszakże intencje Rosjan zdecydowały o niepowodzeniu owej inicjatywy¹²³. Jej główną słabością były przede wszystkim podziały w środowisku samych muzułmanów. Ulemowie już w styczniu 1918 roku zaczęli dystansować się od rządu w Kokandzie, nieskutecznie szukając porozumienia z Radą Komisarzy Ludowych w Taszkencie¹²⁴. Emir Buchary, mimo iż dysponował odpowiednimi możliwościami wojskowymi, nie zdecydował się

ludność ormiańską w 1915 roku na terytorium Turcji. Rząd w Stambule, kierując się ideami „panturkizmu”, zaczął wówczas realizować skrajnie antyormiańską politykę: aresztowano przedstawicieli tamtejszej inteligencji, przeprowadzono też deportację ormiańskiej ludności Anatolii na Pustynię Syryjską. Pociągnęło to za sobą tragiczne skutki w postaci setek tysięcy ofiar, zmarłych z głodu, wycieńczenia lub zamordowanych przez tureckie wojsko. Zob. D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 72-78.

¹¹⁹ Organem rządzącym autonomią był Komitet Wykonawczy z Mustafą Czokajewem, przedstawicielem dżadidów, na czele. *Ibidem*, s. 242-243.

¹²⁰ Przedstawiciele Autonomii Kokandzkiej wystosowali zresztą do Józefa Stalina, pełniącego wówczas funkcję Komisarza ds. Narodowości, list, w którym wezwali do uznania ich rządu za organ rządzący Turkiestanem. Stalin w odpowiedzi nie uznał formalnie władz Autonomii, a wezwał muzułmańskich robotników i chłopów do obalenia siłą władzy RKL w Taszkencie, jeśli taką siłą dysponują. Mustafa Czokajew uznał tę odpowiedź za prowokacyjną. Zob. *ibidem*, s. 247-248.

¹²¹ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja – modernizacja – polityka*, Warszawa 2008, s. 110, *Współczesna Azja Centralna*.

¹²² М. Буттино, *op. cit.*, s. 258-261. Por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 28; H. Carrère d'Encausse, *Islam and the Russian Empire...*, s. 154.

¹²³ Poparcia udzieliła mu zresztą Partia Socjalistów-Rewolucjonistów, posiadająca silne wpływy wśród osadników rosyjskich w Kotlinie Fergańskiej. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 247.

¹²⁴ Konserwatywni duchowni, przekonani o własnych wpływach w społeczności islamskiej, proponowali bolszewikom podział władzy: ludność miejscowa miała podlegać szariatowi, Rosjanie mieli zaś podporządkować się ustawodawstwu państwowemu. *Ibidem*, s. 250-251.

zawrzeć sojuszu z Kokandem. Polityka dżadidów kłóciła się bowiem z jego koncepcją despotycznego panowania nad społecznością muzułmańską¹²⁵.

Upadek Autonomii Kokandzkiej oznaczał kres nadziei umiarkowanych sił islamskich na porozumienie z Rosjanami. Ci ostatni nie zamierzali zresztą prowadzić jakichkolwiek rozmów z przedstawicielami ludności miejscowej. W pierwszej połowie 1918 roku zaczęli organizować struktury państwowe: 30 kwietnia, podczas V Zjazdu Rad Kraju Turkiestańskiego, proklamowali oni Turkiestańską Autonomiczną Republikę Sowiecką (TARS), wchodzącą w skład Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, oraz wybrali jej władze¹²⁶. Równolegle tworzono struktury Komunistycznej Partii Turkiestanu (KPT), oficjalnie proklamowanej w czerwcu tego roku. Warto zauważyć, iż rola przedstawicieli miejscowej ludności w powzięciu owych decyzji była marginalna¹²⁷.

1.2.2. Podziały wśród ludności muzułmańskiej

Upadek inicjatywy umiarkowanej, zakładającej uzyskanie autonomii względem władzy centralnej w Rosji, stymulował rozwój dwóch przeciwstawnych inicjatyw politycznych w regionie:

1. ruchu basmaczy, będącego spontanicznym odruchem samoobrony muzułmanów, dążącego do całkowitego wyeliminowania wpływów rosyjskich na tych terenach;
2. środowisk sprzyjających bolszewikom, upatrujących w zwycięstwie rewolucji październikowej szansy na przeprowadzenie głębokich reform społecznych i politycznych w regionie – do takich ugrupowań należeli wspomniani już młodobucharzczycy i młodochiwańczycy oraz muzułmanie, którzy włączyli się w działalność tworzonej od podstaw Komunistycznej Partii Turkiestanu.

U źródeł działalności oddziałów basmaczy leżała sytuacja, w jakiej znalazła się ludność miejscowa (zwłaszcza wiejska) w Turkiestanie w wyniku wojny i rewolucji. Ograniczenia gospodarki wojennej oraz krwawo stłumione powstanie 1916 roku (o czym była mowa w części pierwszej niniejszego rozdziału) zaowocowały wrogością ludności miejscowej wobec Rosjan. Rewolucje 1917 roku wzmożyły jeszcze bardziej przekonanie o wykluczeniu muzułmanów z polityki.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 248. Sam zresztą zmagał się wewnątrz emiratu z radykalnym skrzydłem ugrupowania reformatorów – młodobucharzczykami, o czym mowa wyżej.

¹²⁶ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 111. Por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 29-30.

¹²⁷ Według sowieckich źródeł, we władzach sowieckiego Turkiestanu liczba przedstawicieli ludności miejscowej wynosiła: w Centralnym Komitecie Wykonawczym 7 osób (na 36 członków tego organu), w Radzie Komisarzy Ludowych 3 osoby (na 16). Ponadto musieli oni reprezentować jedno z dwóch rządzących ugrupowań: bolszewików lub lewicowych socjalistów-rewolucjonistów. Podczas I Zjazdu KPT zaledwie 10% jej członków stanowili muzułmanie. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 29-30.

Dodatkowym powodem niechęci do Rosjan był problem głodu, jaki narastał od lata 1916 roku. Wspomniane trudności wzmogły się zwłaszcza w efekcie niskich plonów 1917 roku oraz chaosu politycznego, jaki zapanował w następstwie wydarzeń rewolucyjnych. Zarówno demokraci rosyjscy, jak i bolszewicy mieli wpływy głównie wśród ludności miejskiej. Dbali zatem o jej poziom życia, wystawiając tym samym społeczność muzułmańską na pastwę głodu¹²⁸. Rekwizycje ziarna i walka ze spekulantami uderzały głównie w ludność miejscową, w większości znajdującą zatrudnienie w pracy na roli oraz w handlu.

Uzbrojony ruch basmaczy (z tur. *basmak* – bandyta), zorganizowany oddolnie na turkiestańskiej prowincji (zwłaszcza w Kotlinie Fergańskiej), był reakcją ludności miejscowej na kolonialną politykę Rosjan. Przywódcy owego ruchu – Madamin-Bek czy Irgasz-Baj – rekrutowali swoje oddziały zwłaszcza wśród biedoty wiejskiej, która najbardziej ucierpiała wskutek głodu. Znaczenie ruchu basmaczy wzrosło po upadku Autonomii Kokandzkiej, gdy zniknęły nadzieje na uzyskanie przez ludność islamską politycznego wpływu na zachodzące wydarzenia. Najintensywniejsze i najbardziej krwawe walki w Kotlinie Fergańskiej przypadły na lata 1919-1920, jednak tłumienie tego „ludowego” powstania trwało aż do początku lat 30. ubiegłego stulecia¹²⁹.

W literaturze naukowej, zwłaszcza sprzed 1989 roku, często przedstawiano działalność basmaczy jako przejaw fanatyzmu religijnego i nacjonalizmu¹³⁰. Niewątpliwie odwoływanie się do islamu w odezwach przywódców tego ruchu miało miejsce, nie wydaje się jednak, aby wspomniane oddziały zbrojne występowały przeciw Rosjanom jako niewiernym. Grupy te powstawały raczej spontanicznie, podejmując się obrony tradycyjnego stylu życia, a ten utożsamiany był ze wspólnotą islamską. Były też formą przeciwstawienia się władzy sowieckiej, praktycznie ignorującej istnienie nierosyjskiej większości w regionie. Basmacze nie odżegnywali się jednak od taktycznej współpracy z rosyjskimi osadnikami, czego potwierdzeniem było zawarcie latem 1919 roku antybolszewickiego porozumienia pomiędzy Madamin-Bekiem a przywódcą Armii Chłopskiej Konstantinem Monstrowem, zakładającego utworzenie Rządu Tymczasowego Fergany¹³¹.

¹²⁸ Według oficjalnych danych liczba głodujących w Turkiestanie wynosiła w grudniu 1918 roku 380 tys. osób, jednak już w lutym następnego roku wzrosła ona do 971 tys. osób. *Ibidem*, s. 290.

¹²⁹ Według szacunków w latach 1918-1924 po obu stronach zginęło około 500 tys. osób. Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 455.

¹³⁰ Na to ostatnie oskarżenie wpłynął m.in. fakt, iż w 1921 roku w Azji Centralnej pojawił się jeden z byłych przywódców młodoturków, Enver Pasza. Ów nacjonalistyczny turecki polityk przyłączył się do oddziałów basmaczy, operujących we wschodniej Bucharze (ob. Tadżykistan), zginął natomiast w czerwcu 1922 roku od kuli z karabinu maszynowego, prowadząc szarżę jednego z oddziałów przeciwko Armii Czerwonej. Zob. D. Kołodziejczyk, *op. cit.*, s. 106. Por. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 321-323.

¹³¹ Rząd ów powstał w rzeczywistości z końcem roku 1919, jednak już wkrótce sytuacja zmieniła się całkowicie, ponieważ zarówno K. Monstrow, jak i Madamin-Bek zdecydowali się na

Chociaż najczęstszą reakcją ludności autochtonicznej na obalenie rządu tymczasowego w Turkiestanie była nieufność wobec bolszewików¹³², nie wszyscy muzułmanie postrzegali rewolucjonistów jako zagrożenie. Niewielka ich część, zwłaszcza ci, którzy wcześniej zdobyli wykształcenie w rosyjskich szkołach, znalazła się w organach władzy popaździernikowej. Chociaż stanowili oni wyraźną mniejszość, ich pozycja polityczna z czasem wzrosła, czemu sprzyjała postawa władz centralnych. Włodzimierz Lenin i Rada Komisarzy Ludowych zaniepokojeni byli postawą działaczy w Taszkencie, wykluczających możliwość współdziałania z muzułmanami, co groziło utratą przez bolszewików władzy w Turkiestanie¹³³. Nacisk ze strony Moskwy¹³⁴ ułatwił napływ do Komunistycznej Partii Turkiestanu przedstawicieli ludności autochtonicznej i powierzanie im stanowisk w organach władzy. Dzięki temu jesienią 1918 roku do taszkenckiej Rady Komisarzy Ludowych wszedł Turar Ryskułow, stając na czele Centralnej Komisji ds. Walki z Głodem, natomiast w ramach Komunistycznej Partii Turkiestanu (KPT) utworzono Biuro Muzułmańskie, którego zadaniem była zmiana nastawienia ludności miejscowej wobec bolszewików.

Wspomniane decyzje na krótko zmieniły oblicze władzy komunistycznej w Turkiestanie. Komisja, na czele której stanął Turar Ryskułow¹³⁵, uzyskała niezwykle znaczenie polityczne. Na jej potrzeby działało bowiem 11 tys. osób, dystrybuujących żywność w regionach objętych głodem, mających tym samym wpływ na nastroje wśród muzułmanów. Szybko wzrosło też znaczenie – i samodzielność względem KPT – Biura Muzułmańskiego¹³⁶, na czele którego stanął

współpracę z miejscowymi komunistami, o czym niżej. Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 324-325.

¹³² W rzeczywistości owa nieufność kierowała się wobec sił, które przejęły władzę w Turkiestanie w 1917 roku. Dopiero w czerwcu 1918 roku oficjalnie zaczęły powstawać struktury partii bolszewickiej w Azji Centralnej. *Ibidem*, s. 226.

¹³³ Obawy te wynikały w głównej mierze z odizolowania terytorium Turkiestanu od centralnej Rosji. Armia Czerwona długi czas nie mogła pokonać oddziałów kozackich pod wodzą atamana Aleksandra Dutowa, operującego w okolicy Orenburga i blokującego linię kolejową do Taszkentu. Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 312-315. Z kolei H. Carrère d'Encausse w pracy *Bolszewicy i narody czyli Wielkie Urągowisko 1917-1930* pisze: „(...) W Piotrogradzie daje się zauważyć pewien niepokój, i raczej nie tyle o sam Turkiestan, co ze względu na strategiczne położenie tego terytorium kolonialnego w azjatyckim pochodzie, w przedniej straży rewolucji azjatyckiej”. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 79.

¹³⁴ W marcu 1918 roku bolszewicy przenieśli siedzibę swego rządu z Piotrogradu do Moskwy. Por. M. Smoleń, *op. cit.*, s. 41.

¹³⁵ Turar Ryskułow (Турар Рыскулов) pochodził z rodziny kazachskiej, wychował się w Siedmiorzeczu. W 1916 roku zaczął się angażować w życie polityczne, jednak nie współpracował z dzadidami, lecz z rosyjskimi socjaldemokratami, aktywnie działającymi wówczas w miejscowości Aulie-Ata (Аулие-Ата). Zob. М. Буттино, *op. cit.*, s. 288-289.

¹³⁶ Biuro Muzułmańskie uzyskało silną pozycję zwłaszcza po otrzymaniu radiotelegramu od władz bolszewickich w Moskwie (w lipcu 1919 roku), w którym rząd sowiecki domagał się szerokiego przyciągnięcia do organów władzy w Turkiestanie ludności miejscowej, bez konieczności ich wstępowania do Partii Komunistycznej. *Ibidem*, s. 299.

tenże Turar Ryskułow. Korzystna dla muzułmanów koniunktura spowodowała, iż w skład Biura weszło wielu przedstawicieli dżadidów, obudziły się ponownie nadzieje na utworzenie, tym razem pod auspicjami władzy sowieckiej, republiki turkiestańskiej, obejmującej wszystkie turekojęzyczne ludy regionu. Owe oczekiwania znalazły swój wyraz w rezolucjach III Zjazdu Komunistycznej Partii Turkiestanu, który odbył się w styczniu 1920 roku. Powołano wówczas do życia Komunistyczną Partię Narodów Tureckich¹³⁷, która miała „przełamać tendencję narodów tureckich do rozdrobnienia, przeciwnie, zebrać wszystkie ludy tureckie, niewchodzące w skład Rosji Sowieckiej, w jedną Turecką Republikę Sowiecką”¹³⁸. Idei tej podporządkowane były również inne działania komunistów muzułmańskich, w tym starania o zakończenie walk z basmaczami. Udało się tego dokonać częściowo w marcu 1920 roku. Wówczas Madamin-Bek (przed nim zaś Irgasz-Baj) podpisał porozumienie o zaprzestaniu walki przeciw Armii Czerwonej i przejściu jego oddziałów na służbę władzy sowieckiej. Cel ten osiągnięto dzięki obietnicy stosowania w Turkiestanie zasad szariatu jako podstawy życia społecznego¹³⁹.

Realizacji koncepcji Turara Ryskułowa i jego sprzymierzeńców, przypominającej do złudzenia ideę Autonomii Kokandzkiej, przeszkodziła postawa władz centralnych. Miejskowa inteligencja, utożsamiająca rewolucję społeczną w centrum Rosji z rewolucją narodową na jej obrzeżach, po raz kolejny przekonała się, iż hasło samostanowienia narodowego dla bolszewików niewiele znaczy. W pierwszej połowie 1920 roku oddziały Armii Czerwonej odzyskały, dzięki zwycięstwom nad wojskami „białych”, stałe połączenie kolejowe z Turkiestanem. Pojawienie się w Turkiestanie wojsk, na czele z Michaiłem Frunze, było wystarczającym powodem dla W. Lenina, by przestać szukać poparcia dla rewolucji wśród ludności muzułmańskiej. Już w maju tego roku, podczas spotkania w Moskwie, przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych odrzucił projekt utworzenia republiki Turkiestanu zintegrowanej z Rosją Sowiecką (zaproponowany przez delegację taszkencką z T. Ryskułowem na czele). Powrócił do koncepcji republiki autonomicznej w ramach państwa sowieckiego, obniżył też status Komunistycznej Partii Turkiestanu do roli organizacji obwodowej wchodzącej w skład RKP(b)¹⁴⁰. Aby wzmocnić kontrolę centrum nad rozwojem sytuacji na tym terytorium, utworzono wówczas Biuro do spraw Turkiestańskich (*Туркбюро*).

¹³⁷ W skład jej organu naczelnego – Tymczasowego Komitetu Centralnego – weszło 9 muzułmanów (w tym Turar Ryskułow i Nizametdin Chodżajew) oraz 6 przedstawicieli ludności europejskiej. Zob. *ibidem*, s. 310.

¹³⁸ *Ibidem*.

¹³⁹ *Ibidem*, s. 338.

¹⁴⁰ Zob. H. Carrère d'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 80 i 118-120; por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 44.

1.2.3. Buchara i Chiwa – nagle, radykalna zmiana

Spektrum postaw polityków uzbeckich wobec rewolucji październikowej byłoby niepełne bez uwzględnienia sytuacji, jaka powstała na terytoriach Emiratu Bucharskiego oraz Chanatu Chiwańskiego. Dotychczasowy status protektoratów rosyjskich był potencjalnie korzystny dla tych satrapii. Mając wolną rękę w polityce wewnętrznej, konserwatywni władcy panujący w Bucharze i Chiwie tłumili wszelkie przejawy opozycji politycznej, reprezentowanej głównie przez odłamy dżadidów: młodobucharczyków i młodochiwańczyków. Nowe, bolszewickie władze w Piotrogradzie, uznając zgodnie z Deklaracją praw narodów Rosji niepodległość Buchary i Chiwy¹⁴¹, jeszcze wzmocniły ową konserwatywną politykę emira i chana. Tamtejsi przywódcy dżadidów – m.in. Fajzulla Chodżajew (Файзуллах Ходжаев) czy Abdulrauf Fitrat – gotowi byli zatem szukać pomocy u turkiestańskich bolszewików, byle tylko doprowadzić do zmian w swych krajach. Próba zbrojnego ataku na Emirat, dokonana przez gwardię czerwoną w marcu 1918 roku (uczestniczyły w niej te same oddziały, które wcześniej zaatakowały Autonomię Kokandzką), zakończyła się jednak niepowodzeniem¹⁴². Owo wydarzenie wzmogło zachowawcze nastroje wśród ludności islamskiej Buchary, jej nieufność wobec Rosjan i przedstawicieli dżadidów, którzy zmuszeni byli do emigracji¹⁴³. Rozwój sytuacji spowodował dalszą radykalizację przekonañ młodobucharczyków. Przebywając w Turkiestanie, podjęli oni ścisłą współpracę z bolszewikami, tam też w kwietniu 1918 roku powstała Komunistyczna Partia Buchary, której program wzorowano na programie RKP(b)¹⁴⁴. Umocnienie władzy sowieckiej w samej Rosji, wskutek zwycięstwa w wojnie domowej, uaktualniło kwestię podboju Buchary i Chiwy. Oddziały Armii Czerwonej pod dowództwem Michaiła Frunzego wykorzystały w tym celu determinację wspomnianych przywódców dżadidów. Korzystając z wsparcia wojsk sowieckich, wznieciłi oni najpierw w Chiwie (listopad 1919 roku), a następnie w Bucharze (sierpień 1920 roku) powstania skierowane przeciw dotychczasowym władcom. Współpraca z bolszewikami dała początkowo młodobucharczykom i młodochiwańczykom wymierne korzyści. Po obaleniu konserwatywnych władców proklamowane zostały nowe państwa – w kwietniu 1920 roku Chorezmijska Ludowa Republika Sowiecka (*Хорезмская Народная*

¹⁴¹ *Центральная Азия...*, s. 311.

¹⁴² Н. Матвеева, *К вопросу о роли джадидов в Бухарской революции 1920 г. и госстроительстве ЦентрАзии*, [on-line:] <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1101377040>, dostęp: 15 I 2012.

¹⁴³ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 317-318.

¹⁴⁴ Wydaje się, iż sami młodobucharczycy nie przystąpili do nowej partii, a tylko ściśle z nią współpracowali. Zygmunt Łukawski podaje, iż działalność tego ugrupowania natrafiała na duże trudności wśród rzemieślników i chłopów, natomiast jego członkowie rekrutowali się spośród pracowników kolei, robotników zakładów oczyszczania bawełny oraz cegielni. Zawody te na wspomnianych terytoriach wykonywali praktycznie tylko Rosjanie. *Ibidem*, s. 318.

Советская Республика), w październiku tego roku zaś Bucharcka Ludowa Republika Sowiecka (*Бухарская Народная Советская Республика*) – w których władzę przejęli liderzy wspomnianych ugrupowań¹⁴⁵. Obie republiki, formalnie niezależne, szybko jednak podpisały osobne układy o współpracy z Rosją Sowiecką, na mocy których oddawały rosyjskim bolszewikom kontrolę nad wojskiem, polityką zagraniczną oraz handlem zagranicznym¹⁴⁶. O ograniczonej niezależności tych organizmów politycznych świadczy również fakt, iż w 1922 roku partie komunistyczne (formalnie będące u władzy) obu republik zostały włączone w skład RKP(b), a zatem partii rządzącej innego państwa¹⁴⁷.

1.2.3. Sojusz bolszewików z dżadidami. Rewolucja „narodowa” w Azji Centralnej

Rok 1920, który na froncie europejskim (wojna z Polską) przekreślił szansę bolszewików na wzniecenie rewolucji światowej, na froncie azjatyckim skutkowało „odzyskaniem” większości dawnych rubieży imperium. Sposób, w jaki przyłączono do państwa sowieckiego Kaukaz Południowy oraz Azję Centralną, pokazał, że nawet przeciwnicy dawnego carskiego reżimu kolonialnego nie zamierzają zamykać „więzienia narodów”. Powstrzymywanie tendencji pantureckich w Turkiestanie oraz zbrojne „wsparcie” rewolucji w Bucharze i w Chiwie nie było niczym innym, jak odzyskiwaniem kontroli przez imperialne centrum nad peryferiami.

Bolszewicy zdawali sobie niewątpliwie sprawę z tego, iż utrzymanie *status quo* na wspomnianym terytorium wymaga stacjonowania tam oddziałów Armii Czerwonej. Basmacze cieszyli się wciąż sporymi wpływami, zwłaszcza w Kotlinie Fergańskiej i w Bucharze Wschodniej (obecnie Tadżykistan)¹⁴⁸. Tymczasem komunistom, zdeterminowanym w realizacji swojego rewolucyjnego programu, zależało na uzyskaniu poparcia miejscowej ludności. Podkreślał to silnie Włodzimierz Lenin, pisząc: „Dla całej naszej *Weltpolitik* szalenie ważne jest zdobycie zaufania autochtonów; (...) udowodnienie, że nie jesteśmy imperialistami, że my ani kroku w tym kierunku nie uczynimy”¹⁴⁹. Chcąc uwiarygodnić swoje działania wobec wspólnoty islamskiej, bolszewicy raz jeszcze zdecydowali się na współpracę z dżadidami. Dopuszczając reformatorów islamskich do udziału we władzy, rezygnowali oni chwilowo z realizacji własnego, radykalnego programu społecznego.

Największe wpływy uzyskali dżadidzi w Bucharckiej Ludowej Republice Sowieckiej, na czele której stanęła młodobucharska elita: Fajzulla

¹⁴⁵ Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 316 i 319. Por. *Центральная Азия...*, s. 311-312; Н. Матвеева, *op. cit.*

¹⁴⁶ Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 462 i 467.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 468.

¹⁴⁸ Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 321.

¹⁴⁹ В.И. Ленин, *Письмо А.А.Иоффе от 13.IX.1921*, [w:] *idem, Полное собрание сочинений*, т. 53: *Письма июнь – ноябрь 1921*, Москва 1965, s. 190, cyt. za: А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 97.

Chodżajew¹⁵⁰ oraz Abdulrauf Fitrat¹⁵¹. Usiłowali oni dokonać reformy życia religijnego: przeprowadzili nacjonalizację dóbr należących do meczetów oraz podporządkowali władzom organizację ulemów, przebudowali również szkolnictwo islamskie zgodnie ze swym dawnym programem¹⁵². Warto dodać, iż przywódcy młodobucharscy usiłowali zachować pewną niezależność swoich poczynań od ich bolszewickich sojuszników. Nie zrezygnowali w pełni z hasła pantureckich, czego wyrazem było utworzenie w sierpniu 1921 roku Związku Narodów Turkiestanu. Organizacja ta jako cel dalekosiężny zakładała utworzenie w oparciu o Bucharę niezależnego państwa tureckiego, obejmującego terytoria od Baszkirii po Afganistan. Rozwijaniu owej idei przeszkadzały jednak spory w łonie elity reformatorskiej oraz silne, zwłaszcza wojskowe, uzależnienie od Moskwy¹⁵³. W Turkiestanie sytuacja przedstawiała się nieco inaczej, niewielu dżadidów zdecydowało się bowiem na udział we władzy. Z kolei miejscową partię komunistyczną po 1920 roku dotknęły czystki, które spowodowały usunięcie wielu działaczy¹⁵⁴. Bolszewicy zgodzili się na kolejny napływ autochtonów, czynili to jednak w sposób bardziej kontrolowany¹⁵⁵. Również tu początkowo realizowano program umiarkowany: w 1922 roku przywrócono sądownictwo religijne, utworzono również rady islamskie (*махкама-и шария*), które miały czuwać nad przestrzeganiem prawa oraz rozprzestrzenianiem idei „postępu”¹⁵⁶.

Dla bolszewików współpraca z muzułmańskimi reformatorami była wyjściem taktycznym, tymczasowym. Równolegle budowali oni struktury lokalnych partii komunistycznych, w których, obok Rosjan, mieli znaleźć się przedstawiciele ludności miejscowej. Najistotniejszy ich przypływ nastąpił po 1922 roku, w ramach polityki „autochtonizacji” kadr partyjnych¹⁵⁷. Osoby te, jak zauważa Adeeb Khalid, „wybierane były celowo do nowych instytucji władzy, a stając się częścią reżimu, wprowadzały w życie radykalne zmiany społeczne”¹⁵⁸. To właśnie przedstawiciele nowej elity stanęli na czele kampanii przeciwko dżadidom, rozpoczętej w 1926 roku. Młodzi komuniści zaciekle atakowali „starych inteligentów”, oskarżając ich

¹⁵⁰ W latach 1920-1924 stał na czele Rady Nazirów Ludowych, bucharskiego odpowiednika Rady Komisarzy Ludowych. Zob. *Международные отношения...*, s. 541.

¹⁵¹ W latach 1922-1923 sprawował urząd Nazira (Komisarza) Spraw Zagranicznych, a następnie Nazira (Komisarza) Oświaty wspomnianej republiki. Zob. H. Матвеева, *op. cit.*

¹⁵² А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 88.

¹⁵³ Zob. T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 464.

¹⁵⁴ W 1922 roku usunięto z partii 15 tys. osób, przez co Rosjanie stanowili 50% spośród 20 tys. członków tego ugrupowania. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 118-119.

¹⁵⁵ Napływ ludności miejscowej odbywał się pod kontrolą wspomnianego już Biura ds. Turkiestańskich (Biura ds. Azji Środkowej). Dominującą pozycję w partii uzyskali na nowo działacze rosyjscy, w tym ponad 150 ekspertów przysłanych z Moskwy w październiku 1922 roku. Zob. *ibidem*, s. 119-120.

¹⁵⁶ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 93.

¹⁵⁷ *Ibidem*, s. 98.

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 85.

o „reprezentowanie interesów burżuazji narodowej”¹⁵⁹. Oni też przystąpili w następnych latach do wdrażania najbardziej radykalnych rozwiązań: walki z religią oraz z tradycyjnym społeczeństwem, a także do przeprowadzenia kolektywizacji.

Jedną z najważniejszych decyzji bolszewików, mającą kardynalne skutki dla późniejszych relacji pomiędzy centrum państwa sowieckiego a jego azjatyckimi peryferiami, był podział Azji Centralnej na republiki narodowe oraz ich włączenie w skład ZSRS. Formalna realizacja tego rozwiązania trwała dwanaście lat (1924-1936), zapoczątkowało zaś utworzenie w 1924 roku dwóch republik związkowych: Uzbekiej oraz Turkmeńskiej, oraz szeregu terytoriów autonomicznych¹⁶⁰. W literaturze przedmiotu traktuje się ów krok niemal wyłącznie jako wyraz polityki Moskwy, realizującej zasadę *divide et impera* w celu eliminacji wpływów idei pantureckiej jako konkurencyjnej dla socjalizmu¹⁶¹. Niewątpliwie przemianowanie w 1922 roku Biura ds. Turkiestańskich w Biuro ds. Azji Środkowej (*Средазбюро*) powodowane było chęcią przekreślenia jedności kultury tureckiej w regionie. Ta druga nazwa sugerowała wyodrębnienie regionu nie na podstawie kulturowo-historycznej, a jedynie geograficznej¹⁶². Wypada zgodzić się również z Olivierem Royem, który stwierdza, iż granice pomiędzy republikami często nie miały „uzasadnienia ani geograficznego, ani gospodarczego, ani etnicznego”¹⁶³. Z drugiej strony, jak przekonuje Adeeb Khalid, Moskwa, dokonując podziału „narodowego”, usiłowała zapobiec jeszcze większemu rozdrobnieniu regionu w następstwie konfliktów lokalnych¹⁶⁴. Antagonizmy pomiędzy ludnością osiadłą a koczownikami, również pomiędzy poszczególnymi rodami, skutecznie uniemożliwiały powstanie w regionie współczesnych wspólnot narodowych¹⁶⁵. Tymczasem bolszewicy traktowali ich utworzenie (w ramach republik związkowych) wręcz jako etap na drodze do powstania wspólnoty ludzi „sowieckich”¹⁶⁶.

¹⁵⁹ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 102.

¹⁶⁰ Ostatecznie powstało pięć republik związkowych (wchodzących w skład ZSRS), których nazwy nawiązywały do tzw. narodów tytularnych: Kazachska Socjalistyczna Republika Sowiecka, Kirgiska Socjalistyczna Republika Sowiecka, Tadżycka Socjalistyczna Republika Sowiecka, Turkmeńska Socjalistyczna Republika Sowiecka oraz Uzbecka Socjalistyczna Republika Sowiecka. W składzie poszczególnych republik znajdowały się regiony autonomiczne: w Uzbekiej SRS funkcjonował Karakałpacki Obwód Autonomiczny, w Tadżyckiej SRS zaś Górski Obwód Autonomiczny Badachschanu. Zob. A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 270-277. Por. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 56-58; T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 111-112.

¹⁶¹ Już w 1920 roku W. Lenin miał zauważyć, iż „trzeba ustalić mapę składników (etnograficznych i innych) Turkiestanu, dzieląc go na kraj uzbecki, kirgiski i turkmeński”. Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 81.

¹⁶² Zob. *ibidem*, s. 120.

¹⁶³ O. Roy, *The New Central Asia. The Creation of Nations*, New York 2000, s. 68-71, cyt. za: T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 113, w tym przyp. 134.

¹⁶⁴ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 99.

¹⁶⁵ Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 24 i 31.

¹⁶⁶ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 30.

Warto również pamiętać, iż w ówczesnym życiu politycznym aktywny udział brali jeszcze dżadidzi, prowadząc burzliwą debatę w kwestii granic republikańskich¹⁶⁷, nie negując zarazem samej idei podziału „narodowego”¹⁶⁸.

W ten sposób narodziła się Uzbecka Socjalistyczna Republika Sowiecka, której podstawą etniczną mieli stać się Uzbegy zamieszkujący ten region¹⁶⁹. W latach 1924-1929 w jej składzie znajdowała się Tadżycka Autonomiczna Socjalistyczna Republika Sowiecka, utworzona na terytoriach tzw. Buchary Wschodniej, zamieszкана w większości przez perskojęzycznych Tadżyków. Uzyskała ona po pięciu latach status republiki związkowej¹⁷⁰. Z kolei w 1936 roku w skład Uzbeckiej SRS włączono Karałapacką Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Sowiecką¹⁷¹.

Tak skonstruowana republika uzbecka stała się potencjalnie najsilniejszą republiką regionu. Zajmowała niemal całe międzyrzecze Amu-darii oraz Syrdarii¹⁷² stanowiące, wraz z Kotliną Fergańską (również włączoną w większości do Uzbeckiej SRS), gospodarcze „serce” Azji Centralnej. Już podczas jej tworzenia została uznana przez wielu miejscowych działaczy komunistycznych za jedyną spośród republik regionu zdolną do samodzielnego funkcjonowania¹⁷³. Potwierdził to w lutym 1925 roku Michaił Kalinin, przewodniczący Centralnego Komitetu Wykonawczego ZSRS, mówiąc podczas zjazdu miejscowej partii komunistycznej: „Uzbekistan, dysponując wielkim potencjałem kulturowym, możliwościami technicznymi, posiadając bogate miasta Wschodu oraz rezerwy ludzkie, powinien odgrywać w Azji Środkowej ogromną rolę, można powiedzieć, rolę hegemonu”¹⁷⁴.

¹⁶⁷ Zdaniem Iosifa Vareikisa, ówczesnego sekretarza KC Komunistycznej Partii Turkiestanu, najwięcej debat dotyczyło rywalizacji kazachsko-uzbeckiej o wpływy w regionie. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 270. Z kolei w Bucharze rywalizowali Fajzulla Chodżajew, reprezentujący opcję uzbecką, oraz Abdulkadyr Muchitdinow, przedstawiciel ludności tadżyckiej. Zob. H. Матвеева, *op. cit.*

¹⁶⁸ Prawdopodobnie wynikało to z faktu, iż część dżadidów rozumiała panturkizm jako ideę ograniczoną ramami rozprzestrzeniania się języka i literatury czagatajskiej, tym zaś dialektem władali jedynie Uzbegy. Utworzenie republiki narodowej było więc krokiem po ich myśli. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 265-266.

¹⁶⁹ Wspomniana republika powstała z połączenia większości ziem Bucharskiej Ludowej Republiki Sowieckiej i Chorezmijskiej Ludowej Republiki Sowieckiej oraz części dotychczasowej republiki autonomicznej Turkiestanu: Kotliny Fergańskiej, obwodu syrdaryjskiego i obwodu samarkandzkiego. Stolicą republiki w latach 1924-1930 była Samarkanda, następnie przeniesiono ją do Taszkentu. *Ibidem*, s. 271.

¹⁷⁰ Zob. *ibidem*, s. 272.

¹⁷¹ Zob. *ibidem*, s. 274.

¹⁷² W tym najważniejsze miasta regionu: Taszkent, Bucharę i Samarkandę. *Ibidem*, s. 273-275.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 272.

¹⁷⁴ М. Калинин, *Международное и внутреннее положение. Доклад на первом учредительном съезде Коммунистической партии Узбекистана 6 февраля 1925 г.*, [w:] *idem*, *Избранные произведения в четырех томах*, t. 1, Москва 1960, s. 630, cyt. za: Л. Левитин, *Узбекистан на историческом повороте. Критические заметки сторонника Президента Ислама Каримова*, Москва 2001, [on-line:] <http://lib.rus.ec/b/32957/read>, dostęp: 26 I 2012.

Formalną władzę w nowo utworzonej republice bolszewicy powierzyli kształtowanej przez siebie elicie, w niewielkim stopniu też dżadidom. Poza Fajzullą Chodżajewem, który stanął na czele republikańskiego rządu, awansowali „nowi” ludzie: Akmal Ikramow (Акмаль Икрамов) czy Juldasz Achunbabajew (Юльдаш Ахунбабаев). Pierwszy z nich w 1925 roku objął stanowisko pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS, drugi zaś stanął na czele republikańskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego¹⁷⁵. Chociaż wspomniane osoby zajmowały eksponowane stanowiska w machinie partyjno-państwowej, w większości aparat partyjny pozostawał zdominowany przez ludność rosyjską¹⁷⁶.

1.2.5. Korienizacja partii i „szturm” na tradycję

Młodzi uzbekcy komuniści, którzy obecności w strukturach partii komunistycznej zawdzięczali awans społeczny oraz szybki awans polityczny, byli daleko bardziej spolegliwi wobec decyzji zapadających w Moskwie niż dżadidzi. Z pewnością imponował im fakt, iż stawali na czele organizmu politycznego, posiadającego wiele cech struktury państwowej, w dodatku jako przywódcy „narodowi”¹⁷⁷. Nie należy również zapominać o ich fascynacji ideą rewolucji społecznej, która przyciągała wizją błyskawicznej modernizacji tradycyjnych, islamskich społeczeństw¹⁷⁸. Z drugiej strony Mustafa Czokajew, przebywający już wówczas na emigracji w Paryżu¹⁷⁹, przekonywał, iż młodzi działacze komunistyczni, wywodzący się najczęściej z nizin społecznych, wykazywali podstawowe braki w wykształceniu, często nie potrafili nawet pisać i czytać, nie znali też programu partii, do której należeli¹⁸⁰. Osoby te, postawione na najwyższych stopniach władz republikańskich, miały firmować politykę Moskwy, pokazywać, że przemiany społeczne

¹⁷⁵ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 101.

¹⁷⁶ Według dostępnych, oficjalnych danych w 1927 roku w centralnym aparacie republikańskim wśród odpowiedzialnych pracowników Uzbegy stanowili 35%, wśród personelu obsługującego – 26%, zaś wśród personelu technicznego – 13%. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 288. W 1940 roku Uzbegy stanowili 50% republikańskiej organizacji partyjnej. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 122.

¹⁷⁷ *Международные отношения...*, s. 145.

¹⁷⁸ Fascynacja rewolucją i możliwościami przemian, jakie ze sobą niosła, była charakterystyczna już dla dżadidów, przy czym koncentrowali się oni na rewolucji narodowej. Nowe pokolenie gotowe było przekształcać społeczeństwo zgodnie z wizją socjalistyczną. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 86.

¹⁷⁹ W następstwie zwycięstwa bolszewickiego w Azji Centralnej udał się on na emigrację do Europy. W 1921 roku zamieszkał w Paryżu, wiążąc się tam z ugrupowaniami „białej” emigracji rosyjskiej oraz ruchem prometejskim. Zob. Ж. Канафина, *Посол великой степи, „Караван”* 2008, nr 4, s. 20-21.

¹⁸⁰ Mustafa Czokajew, powołując się na artykuły z ówczesnej prasy uzbeckiej, opisuje skalę analfabetyzmu wśród członków lokalnych komitetów wykonawczych republiki, a nawet niepiśmienność wspomnianego już Juldasa Achunbabajewa, przewodniczącego CKW Uzbeckiej SRS. Zob. М. Чокай-оглы (М. Чокаев), *Туркестан под властью советов*, Париж 1935, s. 35-36.

dokonywane są „rękami” samych Uzbeków. W rzeczywistości większość członków republikańskich organów władzy wciąż stanowili Rosjanie (61,9% wobec 24,7% przedstawicieli ludności miejscowej)¹⁸¹.

Obecność komunistów uzbeckich we władzach była niezbędna zwłaszcza dla przeprowadzenia polityki określanej jako *hücum*, czyli „atak” (szturm) na porządek społeczny odziedziczony po przeszłości¹⁸². Zainicjowana w latach 1926-1929 przez elity rodzącego się reżimu stalinowskiego, strategia ta zakładała radykalną przebudowę życia w sowieckiej Azji Centralnej. Jej częścią był szeroko zakrojony atak na islam jako religię wrogą socjalizmowi. W krótkim czasie zanegowano wszystkie reformy dokonane przez dżadidów – zlikwidowano rady islamskie oraz cały system sądownictwa religijnego. Od 1926 roku przystąpiono do systematycznej likwidacji świątyń islamskich oraz szkół – mekteb i medres, a duchownych poddano represjom. W tym samym czasie rozpoczęła się walka o „wyzwolenie” kobiety islamskiej z niewoli tradycji. Tysiące kobiet w dniu 8 marca 1927 roku publicznie zrzucało i paliło tradycyjne stroje – burki (*паранджа*) – traktując ten gest jako dowód odrzucenia obyczajowości religijnej¹⁸³.

W centrum wspomnianych przemian znalazła się Uzbecka SRS. Republika ta posiadała reputację najbardziej „islamskiej” w regionie (ze względu na największą liczbę meczetów i medres oraz zwartą organizację ulemów). Dlatego radykalne przeobrażenia, dokonywane odgórnie, spotkały się tu z silnym sprzeciwem ludności. Rzecz jasna, wobec zmasowanej kampanii antyreligijnej całego aparatu państwowego ludność muzułmańska nie była w stanie przeciwdziałać likwidacji świątyń czy szkół religijnych oraz represjom wobec duchownych. Religia, choć negowana przez władze jako źródło wartości etycznych i moralnych, nie zniknęła jednak z życia mieszkańców regionu. Jak przekonuje Stanisław Zapaśnik, polityka władz uderzała zwłaszcza w tzw. „islam wysoki”¹⁸⁴, utożsamiany z dżadidami, stanowiący intelektualne wyzwanie wobec ateistycznej władzy, w mniejszym zaś stopniu krytykowała „islam ludowy”, czerpiący wiele z praktyk i wierzeń przedislamskich¹⁸⁵. Ten drugi przetrwał w formie obyczajów i tradycji, których głównym nośnikiem stała się instytucja rodziny¹⁸⁶. Zyskał on rangę swoistego

¹⁸¹ Zob. М. Чокай-оглы (М. Чокаев), *op. cit.*, s. 35.

¹⁸² *Hücum* – słowo przejęte przez dialekty tureckie z języka arabskiego, a oznaczające „szturm”, „ofensywę”. Zob. А.Н. Баскаков, *Большой турско-русский словарь*, Москва 1998, s. 415. W polskim tłumaczeniu pracy H. Carrère d’Encausse *Bolszewicy i narody...* określenie to występuje błędnie jako: „kudzum”. Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 141.

¹⁸³ Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 105-111. Por. S. Zapaśnik, „Walczący islam” w Azji Centralnej. Problem społecznej genezy zjawiska, Wrocław 2006, s. 30-33, *Mono-grafie Fundacji na rzecz Nauki Polskiej. Seria Humanistyczna*, s. 38-40.

¹⁸⁴ Tym określeniem wspomniany autor nazywa zjawisko wiary „pogłębionej intelektualnie”, zmodernizowanej zgodnie z programem dżadidów. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 39.

¹⁸⁵ *Ibidem*.

¹⁸⁶ Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 120-121. Polski etnolog Zbigniew Jasiewicz również opisywał islam w sowieckim Uzbekistanie jako religię „rodzinną”. Jego zdaniem

kryterium tożsamości etnicznej dla ludności, punktu odniesienia wobec zwalczającej religię władzy sowieckiej¹⁸⁷. Również dzięki sile oddziaływania więzi rodzinnych nie powiodła się bolszewicka kampania o „wyzwolenie” kobiety. Władze musiały oficjalnie zrezygnować z tej formy walki z religią w 1929 roku, ponieważ przynosiła ona rezultaty odwrotne do zamierzonych¹⁸⁸. Proces ten unaoczniał Moskwie, że nie we wszystkich działaniach może liczyć na miejscową elitę, skoro owej kampanii sprzeciwił się nawet Fajzulla Chodżajew¹⁸⁹.

Podobnie rewolucyjne były przemiany w gospodarce regionu – one również miały burzyć dotychczasowy ład społeczny. Reforma rolna zapoczątkowana została w Turkiestanie już w 1920 roku, kiedy zaczęto odbierać ziemię rosyjskim osadnikom, co miało osłabić poparcie ludności muzułmańskiej dla basmaczy¹⁹⁰. Dalsze kroki, podjęte w Uzbeckiej SRS w 1925 roku na podstawie dekretu o reformie agrarno-wodnej, zakładały już wywłaszczanie wielkich i średnich właścicieli ziemskich (*bajów*) i rozdział ich ziemi pomiędzy biedotę wiejską (*dechkan*), jednak nie na zasadzie własności prywatnej, ale użytkowania ziemi, co równało się decyzji o jej nacjonalizacji¹⁹¹. Ostatni etap, najbardziej radykalny, rozpoczął się w 1929 roku i skutkował przymusową kolektywizacją większości istniejących gospodarstw wiejskich¹⁹². Równolegle do akcji uspołeczniania wsi rozpoczęła się realizacja założeń pierwszej pięciolatki, zakładającej forsowną industrializację państwa. W Uzbekistanie skutkowałą ona głównie odbudową i rozbudową przemysłu włókienniczego: powstały wówczas zakłady w Ferganie, Margelanie, Samarkandzie oraz Bucharze¹⁹³.

wierzenia te związane są ze „sprawami rodziny: z obrzędowością rodzinną oraz staraniami o zachowanie zdrowia i uzyskania licznego potomstwa; nie są demonstrowane w ramach grup i instytucji szerszych niż rodzina i społeczność lokalna”. Z. Jasiewicz, *Rodzina, społeczność lokalna i grupa etniczna w Polsce i Azji Środkowej. Studia i szkice etnologiczne zebrane i wydane z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin Autora*, Poznań 2004, s. 122.

¹⁸⁷ Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 40.

¹⁸⁸ Prasa uzbecka, cytowana przez Mustafę Czokajewa, donosiła w styczniu 1928 roku, iż w samym tylko Taszkencie 70% kobiet, które wcześniej odkryły twarz, ponownie założyły nakrycie głowy. Zob. М. Чокай-оглы (М. Чокаев), *op. cit.*, s. 46. Wiele kobiet, które zdecydowały się zdjąć „burkę”, płaciło za to życiem, ponieważ tradycyjne społeczeństwo traktowało podobny krok jako hańbę – dla rodziny, sąsiadów, a nawet dla samego islamu. Dopiero w latach 50. ów tradycyjny strój kobiety ostatecznie stracił na znaczeniu. Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 111 i 118.

¹⁸⁹ М. Чокай-оглы (М. Чокаев), *op. cit.*, s. 46.

¹⁹⁰ Zdaniem H. Carrère d’Encausse polityka ta przyniosła rezultaty oczekiwane przez bolszewików. Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 166.

¹⁹¹ Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 110-111. Por. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 168-169.

¹⁹² W 1930 roku liczba gospodarstw poddanych kolektywizacji w Uzbeckiej SRS wynosiła 27,1%, ale już dwa lata później – 82,6%. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 124-125.

¹⁹³ Zob. H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*, s. 164.

Przemiany gospodarcze dokonane w Uzbekistanie, chociaż odbywały się pod hasłem „zerwania z kolonializmem ekonomicznym w Azji Centralnej”¹⁹⁴, w istocie rzeczy zachowywały ową relację. Ogromna część wysiłku gospodarczego republiki została skierowana na produkcję bawełny, jednego z głównych towarów eksportowych ZSRS. Kołchozy powstawały głównie z myślą o wprowadzeniu monokultury bawełnianej¹⁹⁵ – bez nich nie udałooby się zmusić wsi do masowego zasiewania pól „białym złotem”. Industrializacja regionu poprzez rozwój włókiennictwa oraz hydroenergetyki miała podobny cel – elektrownie wodne zasilają zakłady oczyszczania bawełny oraz wspierały system irygacyjny¹⁹⁶. Taka „specjalizacja ekonomiczna”, choć uwzględniała dotychczasową tradycję gospodarczą regionu, była dla Uzbekistanu niekorzystna, petryfikowała bowiem charakter republiki jako zaplecza surowcowego centrum¹⁹⁷.

Warunki, w jakich bolszewicy podporządkowywali swojej władzy region Azji Centralnej, zmuszały ich do współpracy z częścią miejscowej elity politycznej, krytycznie nastawioną wobec tradycyjnego układu społecznego. Dżadidzi oraz pierwsze pokolenie miejscowych komunistów potrzebni byli Moskwie po rewolucji oraz w latach 20. – w okresie radykalnych przemian, jednak z czasem stali się dla reżimu niewygodni, zwłaszcza że starali się prowadzić niezależną politykę¹⁹⁸. W latach 30. praktycznie wszyscy dotychczasowi przywódcy uzbecki byli represjonowani. Już od przełomu lat 20. i 30. rosnący w siłę Józef Stalin przystąpił do generalnej „przebudowy” partii komunistycznej poprzez usunięcie z niej kadr leninowskich i zaprowadzenie tym samym własnej dyktatury¹⁹⁹. Ogłoszona w tym celu kampania przeciwko „prawicowcom”, „odchyleńcom” oraz „wrogom i kłamcom”²⁰⁰ w istocie rzeczy oznaczała represję wobec elit pamiętających czas rewolucji. Objęła ona również sowiecką Azję Centralną. Wobec przywódców

¹⁹⁴ H. Carrère d’Encausse, *Bolszewicy i narody...*

¹⁹⁵ Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 113.

¹⁹⁶ Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 81-82.

¹⁹⁷ Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 283. Specjalizacja ekonomiczna poszczególnych regionów w ZSRS wiązała ściśle obszary peryferyjne z centrum państwa. Uzbecka SRS, przedstawiając gospodarkę na produkcję bawełny, stawała się zależna od dostaw żywności z innych regionów. Zapewne świadomą realizacją takiej polityki była budowa w latach 1927-1931 turkiestańsko-syberyjskiej linii kolejowej. Magistrala ta wiązała ściśle region Azji Centralnej z RFSRS, służąc do transportu bawełny i surowców energetycznych do powstających na Syberii ośrodków przemysłowych oraz transportu żywności w przeciwnym kierunku. Zob. E. Szczepanik, *Radzieckie Republiki Azji...*, s. 100-101.

¹⁹⁸ Zdaniem wielu badaczy Fajzulla Chodżajew i inni młodobucharczycy, będąc początkowo faworytem Stalina, starał się prowadzić zbyt niezależną politykę, co miało spowodować odłączenie od terytorium Uzbekkiej SRS w 1929 roku ziem tadżyckich i utworzenie Tadżyckiej SRS. Zob. Л. Левитин, *op. cit.* Por. H. Carrère d’Encausse, *Spękane imperium*, Warszawa 1985, s. 14.

¹⁹⁹ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 100-103.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 102.

uzbeckich wykorzystano zwłaszcza oskarżenia o szpiegostwo na rzecz Anglii i współudział w spisku prawicowo-trockistowskim²⁰¹, którego celem było m.in. odłączenie republiki od Związku Sowieckiego. Po aresztowaniu i pokazowych procesach większość z nich została skazana na śmierć. W ten sposób zakończyli życie Fajzulla Chodżajew, Akmal Ikramow oraz Abdulrauf Fitrat, straceni w 1938 roku. Wraz z nimi represjonowano zdecydowaną większość ocalałych do tej pory dzadidów²⁰². „Wielka czystka” i terror lat 30. nie oznaczały jednak końca „autochtonizacji” partii na peryferiach imperium. Do udziału we władzy rekrutowano nowe osoby, zupełnie niezwiązane ze środowiskiem pierwszych rewolucjonistów. Co istotne, owa „klasa polityczna ‘38’”²⁰³, dojrzewająca w czasie radykalnych przemian społecznych, składała się często z osób pochodzących z niepełnych rodzin bądź wychowywanych w sierocińcach. Było to środowisko pozostające na marginesie tradycyjnego społeczeństwa, podatne na indoktrynację polityczną. Podkreśla to Adeeb Khalid, dodając, iż „reżim obdarzył ich władzą, a w zamian otrzymał wierność”²⁰⁴.

1.2.6. Kolonializm sowiecki. Tradycja i modernizacja

W latach 30. ubiegłego wieku wyraźnie uwidoczniły się kontury przyszłej sowieckiej polityki narodowościowej w Azji Centralnej. Równolegle do działań propagujących konsolidację narodów „tytularnych” w ramach republik związkowych²⁰⁵ rozpoczął się powrót do silnie krytykowanego wcześniej przez Lenina „wielkoruskiego szowinizmu”. Dominacja sowiecka zaczęła coraz bardziej przypominać hegemonię rosyjską. Historycy sowieccy zreinterpretowali wówczas własną wizję historii carskich podbojów. Zdecydowana krytyka kolonializmu rosyjskiego, któremu przeciwstawiano ruchy narodowe na peryferiach, została złagodzona. Kolonizacja rosyjska określona została jako „mniejsze zło” (wobec możliwości „gorszej” kolonizacji – angielskiej), dzięki któremu m.in. ludność Azji Centralnej doczekała rewolucji, ustroju socjalistycznego i realizacji idei narodowej²⁰⁶. Zmiany dotyczyły również polityki językowej. W 1940 roku zdecydowano

²⁰¹ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 106-107.

²⁰² Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 101 i 114. Por. H. Матвеева, *op. cit.* Por. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 132.

²⁰³ W ten sposób określa nowe pokolenie komunistów Donald Carlisle, *The Uzbek power elite. Politburo and secretariat (1938-1983)*, „Central Asian Survey” 1986, t. 5, nr 3-4, s. 99, [on-line:] <http://dx.doi.org/10.1080/02634938608400559>, cyt. za: A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 119.

²⁰⁴ A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 119.

²⁰⁵ Owe działania obejmowały spisywanie od podstaw historii danej wspólnoty narodowej, opisywanie jej kultury, wspieranie rozwoju literatury narodowej i języka każdej republiki. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 281-282.

²⁰⁶ Zob. H. Carrère d’Encausse, *Spękane imperium*, s. 15-16.

o modyfikacji zapisu języka uzbeckiego z alfabetu łacińskiego²⁰⁷ na cyrylicę, co miało przybliżyć go do języka rosyjskiego, jako środka komunikacji „narodu, który prowadzi kraj drogą przemian rewolucyjnych”²⁰⁸. Dynamicznie zwiększyła się też liczba przybyłych do Uzbekistanu Rosjan, którzy obejmowali zazwyczaj wyższe stanowiska w administracji oraz rodzącym się przemyśle republiki²⁰⁹.

Wydaje się, iż rok 1938 można uznać za symboliczną cezurę, zamykającą czas formowania się w Azji Centralnej sowieckiego typu kolonializmu, określanego przez Krzysztofa Gawlikowskiego jako system „parakolonialny”. W przeciągu dwudziestu porewolucyjnych lat bolszewicy zdołali podporządkować sobie ów region daleko bardziej niż władze carskie podczas półwiecza dominacji. Centrum ingerowało nie tylko w sferę polityczną czy ekonomiczną peryferii, uderzało również w dotychczasową tożsamość kulturową jej mieszkańców. Z debaty publicznej zniknęła religia oraz przedrewolucyjne elity (duchowieństwo islamskie i właściciele ziemscy – *bajowie*), tradycyjnej identyfikacji religijno-kulturowej przeciwstawiono zaś ideę państwa „narodowego w formie i socjalistycznego w treści”.

Republiki Azji Centralnej, pomimo nacisku sowieckiego aparatu państwowego na podkreślenie ich „narodowego charakteru”, pozostawały wspólnotami niejednolitymi, w których wciąż obecne były wcześniejsze – trybalne (rodowo-terytorialne) – formy identyfikacji społecznej²¹⁰. W przypadku Uzbekistanu granice pomiędzy klanami miały w większym stopniu charakter terytorialny niż

²⁰⁷ Od 1924 roku język uzbecki funkcjonował jako oficjalny środek komunikacji i korespondencji w Uzbeckiej SRS. Zgodnie z decyzjami Kongresu Turkologicznego w Baku w 1926 roku, zdecydowano o wprowadzeniu alfabetu łacińskiego do wszystkich języków tureckich w ZSRS. Miał on wyeliminować alfabet arabski ze wspomnianych języków i tym samym doprowadzić do deislamizacji społeczeństw. W Uzbeckiej SRS zmiana ta dokonana została ostatecznie w 1930 roku. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 290-292.

²⁰⁸ *Ibidem*, s. 292. Por. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *Politics of Language in the ex-Soviet Muslim States. Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan*, Ann Arbor 2001, s. 52.

²⁰⁹ Tadeusz Bodio oraz Witold Śmidowski zauważają, iż „W latach 1933-1938 w ramach akcji budowy obiektów przemysłowych trafiło do Uzbekistanu 650 tys. ludzi [rosyjskich robotników – przyp. autora]. Wśród robotników Uzbecy stanowili jeszcze w 1926 roku 50,4% wszystkich zatrudnionych, ale już w dziesięć lat później 36,5%”. T. Bodio, W. Śmidowski, *op. cit.*, s. 196. Powyższą zmianę ukazują nawet dane z oficjalnych spisów ludności ZSRS z lat 1926 i 1939 (choć mocno wątpliwa jest ich rzetelność). Jeśli w 1926 roku Uzbeką SRS miało zamieszkiwać 275 tys. Rosjan, to 13 lat później było to już 727 tys. osób. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 144 i 149.

²¹⁰ W niniejszej pracy stosowane jest szerokie rozumienie trybalizmu jako „stylu życia wspólnoty rodowo-plemiennej, czy też specyficznego rodzaju więzi grupowej budowanej na podstawie więzów krwi, ale także kryteriów polietnicznych, socjologicznych i psychologicznych”. W trybalizmie „solidarność rodowo-plemienna lub etniczno-regionalna jest wartością *samq* w *sobie*. Dla człowieka z kręgu tej kultury najważniejsza jest identyfikacja z bezpośrednią grupą odniesienia, posłuszeństwo i lojalność wobec przywódców i starszyny rodu, plemienia,

rodowy – najsilniejszymi były wspólnoty: samarkandzka (samarkandzko-buchar-ska), fergańska oraz taszkencka²¹¹. Relacja – a w zasadzie rywalizacja – pomiędzy klanami nie zanikała nawet w łonie republikańskiej partii komunistycznej. Kolejne etapy autochtonizacji jej kadr wzmacniały wręcz funkcjonowanie owych struktur nieformalnych. Wydaje się, iż Moskwa, zwłaszcza w okresie powojennym, świadomie zaakceptowała istnienie wspomnianych podziałów w partii komunistycznej, wychodząc z założenia, że rywalizacja pomiędzy lokalnymi politykami wzmacnia pozycję struktur centralnych. Z tego też względu w celu nadzoru nad lokalnymi kadrami stanowisko II sekretarza organizacji partyjnej danej republiki było zarezerwowane dla osoby przysyłanej z centrum²¹². Władze w Moskwie dbały, aby żaden klan nie uzyskał pozycji dominującej i sprzyjały „rotacji” przedstawicieli poszczególnych grup na najwyższych stanowiskach w republice²¹³. Jeśli zlikwidowane w trakcie stalinowskich czystek elity wywodziły się w większości z grupy samarkandzko-bucharskiej (młodobucharczycy), to po 1937 roku przywództwo objęli przedstawiciele klanu fergańskiego – Usman Jusupow (Усман Юсупов) oraz Amin Nijazow (Амин Ниязов), sprawujący funkcję pierwszych sekretarzy Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS odpowiednio w latach 1937-1950 oraz 1950-1955. Po nich do władzy doszła taszkencka grupa etnoterytorialna, którą reprezentowali: Nuriddin Muchitdinow (Нуритдин Мухитдинов), pierwszy sekretarz KC UPK w latach 1955-1957, oraz Sabir Kamałow (Сабир Камалов), sprawujący tę funkcję przez kolejne dwa lata.

Początkowo akceptację dla zmian porewolucyjnych wykazywali jedynie przedstawiciele nowej elity – kadry komunistycznej. Tradycyjne warstwy społeczeństwa dużo trudniej przywykły do nowej sytuacji, dlatego opisanie procesu społecznej „adaptacji” komunizmu jest niezmiernie trudne. Adeeb Khalid uważa, iż przyczyniła się do tego wojna, ponieważ „chłopi uzbeckcy wracali z frontu jako obywatele sowieccy”²¹⁴. Niewątpliwie konflikt sowiecko-niemiecki, nieprzypadkowo określany jako „wielka wojna ojczyzniana”, zmobilizował do walki cały kraj. Uzbekistan, jako oddalony od frontu, stał się bezpiecznym schronieniem dla ludzi²¹⁵, sprzętu i instytucji, ewakuowanych z terenów zagrożonych okupacją

klanu. Tym bardziej że autorytet wspólnoty i jej członków zależał od autorytetu przywódcy”. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 218.

²¹¹ Owe klany formowały się na bazie starych wspólnot; granice pomiędzy owymi wspólnotami wyznaczały granice między chanatami. *Международные отношения...*, s. 195. Tadeusz Bodio i Piotr Załęski mówią jeszcze o czwartej strukturze klanowej – wspólnocie dżizackiej. Jej nazwa pochodzi od miasta Dżizak, położonego pomiędzy Taszkentem a Samarkandą, z którego wywodził się Szaraf Raszydow. Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 143.

²¹² *Ibidem*, s. 133.

²¹³ *Международные отношения...*, s. 192.

²¹⁴ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 115.

²¹⁵ W latach 1941-1942 do Uzbeckiej SRS przyjechało niemal 800 tys. osób, w tym znani w całym kraju twórcy: Siergiej Eisenstein, Aleksy Tołstoj czy Anna Achmatowa. W Taszkencie

niemiecką²¹⁶. Jednocześnie reżim stalinowski zaczął podkreślać narodowy, a nie klasowy charakter walki z agresorem. Istotnym czynnikiem w tym procesie okazało się złagodzenie polityki państwowej względem islamu. Otwarcie niektórych meczetów i przydzielenie im środków na funkcjonowanie poprawiło wizerunek dotychczas ortodoksyjnie ateistycznej władzy, zapewniło jej też poparcie ze strony części duchownych. W 1943 roku ulemowie uzbeckcy, którzy ocalili po okresie walki z religią, zaproponowali rządowi utworzenie organizacji muzułmańskiej, mającej wspomóc mobilizację sił i środków na rzecz wojny. W ten sposób powstał w Taszkencie Centralny Zarząd Duchowy Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu (*Среднеазиатское Духовное Управление Мусульман, САДУМ*)²¹⁷. Legitymizacja własnej władzy poprzez akcentowanie tradycyjnych wartości okazała się skuteczna. W Uzbekistanie, w którym dopiero na początku lat 30. zakończyła się walka z basmaczami, wojna nie przyniosła masowych wystąpień przeciw osłabionemu reżimowi stalinowskiemu²¹⁸. Dodatkowym „dowodem” lojalności Uzbeków wobec państwa była sytuacja związana z deportacjami w ZSRS. Owa szeroko zakrojona akcja polityczna, rozpoczęta jeszcze przed wojną, a polegająca na wysiedlaniu z terenów przygranicznych „społecznie niebezpiecznych elementów”, nie objęła rdzennej ludności Azji Centralnej. Co więcej, władze najwyraźniej uznały terytorium Uzbekistanu za niezagrożone separatyzmem, bowiem zdecydowały się umieścić tam potencjalnie „niepewnych” Koreańczyków z sowieckiego Dalekiego Wschodu (w 1937 roku), mieszkających dotąd w Gruzji, tzw. Turków meschetyńskich, oraz oskarżanych o współpracę z Niemcami Tatarów krymskich (w 1944 roku)²¹⁹. Niemniej jednak owa polityka podkreślała fikcyjność suwerenności Uzbekiej SRS, do której mocą odgórnych decyzji przesiedlano całe wspólnoty, kierowane następnie głównie do pracy przymusowej.

powstał słynny obraz S. Eisensteina zatytułowany *Iwan Groźny*. Zob. E. Szczepanik, *Republiki Azji Środkowej 1941-1945. Oblicze gospodarczo-społeczne*, Wrocław 1983, s. 229 i 275-279.

²¹⁶ Do Uzbekiej SRS przeniesiono około stu zakładów przemysłowych oraz wiele instytucji, w tym jednostek naukowych. Pod Taszkentem umiejscowiono m.in. Zakłady Lotnicze im. W. Czkałowa, wcześniej ulokowane w Moskwie. Tutaj też przewieziono kadry oraz wyposażenie moskiewskich uczelni: Akademii Malarstwa, Akademii Rolniczej czy Instytutu Weterynarii. Zob. *ibidem*, s. 252-253.

²¹⁷ А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 115. Por. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 39.

²¹⁸ Jedynie przebywający w okupowanej przez Niemcy Europie przedstawiciele emigracji podjęli współpracę z nazistami, tworząc tzw. Legion Turkiestański (*Туркестанский легион*). Legion, utworzony na początku 1942 roku, rekrutował swych „żołnierzy” spośród jeńców wziętych do niewoli na froncie wschodnim, a wywodzących się z tureckojęzycznych republik sowieckiej Azji Centralnej. Na jego czele stanął Uzbek – Weli Kajum (Вели Каюм). Zob. Ж. Канафина, *Туркестанские военнопленные. Между звездой и свастикой*, „Караван” 2011, nr 45, s. 35-36.

²¹⁹ Do Uzbekiej SRS trafiło co najmniej 44 tys. Koreańczyków, 53 tys. Turków i 151 tys. Tatarów. Zob. S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2002, s. 201, 416 i 449.

1.2.7. Powojenna stabilizacja. „Era” Szarafa Raszydowa

Społeczeństwo uzbeckie, a w jego ramach zwłaszcza elity komunistyczne, funkcjonowało po 1945 roku dzięki pewnego rodzaju symbiozie tradycji i modernizacji. Swoista akceptacja istnienia tożsamości klanowej (nawet w partii), usankcjonowanie „oficjalnego islamu”, wreszcie złagodzenie restrykcyjnej gospodarki wojennej po śmierci Józefa Stalina – wszystko to sprzyjało akceptacji społecznej dla już dokonanych przeobrażeń w życiu Uzbeków. Częściowo zresztą owe przemiany petryfikowały istniejący tam przed rewolucją układ społeczny. Ludność uzbecka, żyjąc w republice „bawełnianej”, nadal w większości znajdowała zatrudnienie w rolnictwie²²⁰, podczas gdy miasta zamieszkiwali Europejczycy²²¹. Specjalizacja ekonomiczna – monokultura bawełniana – którą wzmocnił dodatkowo udział Uzbeckiej SRS w akcji „zaorywania ugorów”²²², sama w sobie miała dwojakie skutki. Z jednej strony uzależniała ekonomicznie republikę od innych regionów Związku Sowieckiego, z drugiej zapewniała przepływ subwencji z budżetu centralnego. Te z kolei, inwestowane w infrastrukturę mieszkaniową, lecznictwo, oświatę czy rozwój kultury, sprzyjały podnoszeniu poziomu życia w republice. Efekty owej „modernizacji w stylu sowieckim” stały się widoczne zwłaszcza po śmierci Józefa Stalina, gdy nieco złagodzone dotychczasowy wojenny profil gospodarki sowieckiej²²³. Jedną z pochodnych owego rozwoju stał się wyż demograficzny pośród rdzennej ludności. W latach 1959-1979 oficjalna liczba ludności republiki wzrosła z 8 119 tys. osób do 15 391 tys., przy czym Uzbeki zwiększyli swój udział procentowy z 62,1% do 68,7%²²⁴.

To wszystko sprawiało, iż u progu epoki „breżniewowskiej stabilizacji” podstawowe elementy życia w warunkach socjalistycznej federacji zostały przez społeczeństwo uzbeckie zaakceptowane. Symbolizowała to postawa ludności wobec przedstawicieli partii rządzącej. Oportunizm, cechujący jej członków, nie był społecznie potępiany. Autorzy opracowania *Elity władzy w Azji Centralnej* zauważają wręcz, iż „korzystanie z beneficjów, jakie dawało członkostwo w partii, nie było uznawane przez ludność tytularną za formę zdrady narodowej. Na ogół

²²⁰ Jeszcze w latach 80. 59% mieszkańców Uzbeckiej SRS mieszkało na wsi. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 284. Być może sprzyjał temu fakt, odnotowany przez Stanisława Zapaśnika, iż kolektywizacja rolnictwa prowadzona była tam z zachowaniem dotychczasowych wspólnot lokalnych. Aby uniknąć konfliktów i migracji ze wsi, często osiedlano członków jednego rodu w bliskim sąsiedztwie. Zob. S. Zapaśnik, *op. cit.*, s. 32.

²²¹ Zob. H. Carrère d'Encausse, *Spękanie imperium*, s. 54-56.

²²² Zgodnie z decyzją Rady Ministrów ZSRS z 1956 roku ziemie Stepu Głodowego, należącego do Uzbeckiej SRS, zostały objęte pięcioletnim planem powiększenia areалу uprawy bawełny. Zob. *Международные отношения...*, s. 177.

²²³ Większy nacisk położony został na rozwój rolnictwa, co wiązało się z groźbą kolejnej fali głodu na terenach wiejskich. *Ibidem*, s. 176-177. Por. M. Smoleń, *op. cit.*, s. 298.

²²⁴ Podczas gdy procentowy udział Rosjan w republice spadł z 13,5% do 10,8%. Zob. H. Carrère d'Encausse, *Spękanie imperium*, s. 37-50. Por. J. Smaga, *op. cit.*, s. 269.

kojarzono je z dostosowywaniem się, adoptowaniem do nowych warunków życia społeczno-politycznego”²²⁵. Przedstawiciele uzbeckiej elity komunistycznej, poczynawszy od przełomu lat 50. i 60., uzyskali względnie silną pozycję w machinie państwowej, czemu sprzyjał splot czynników w polityce wewnętrznej i zagranicznej Związku Sowieckiego.

Wewnątrz państwa istotną okazała się zmiana władzy, w wyniku której w październiku 1964 roku doszło do odsunięcia Nikity Chruszczowa ze stanowiska pierwszego sekretarza KC KPZS. Jego następca – Leonid Breżniew, ponad wszystko cenił sobie stabilizację istniejącego systemu politycznego, którego elementem była niezmienność kadr komunistycznych²²⁶. Likwidacji zapisów konstytucyjnych mówiących o kadencyjności ścisłego przywództwa Związku Sowieckiego²²⁷ towarzyszyła polityka stabilizacji władz na wszystkich szczeblach. Te same osoby sprawowały swe funkcje nierzadko przez dwa dziesięciolecia. Głównym wymogiem wobec przywódców republikańskich było trzymanie w ryzach lokalnych nacjonalizmów oraz niedopuszczenie do destabilizacji politycznej, w zamian za co uzyskiwali względną samodzielność swej władzy w republice²²⁸. W Uzbekistanie symbolem owej epoki stał się Szaraf Raszydow (Шараф Рашидов), pełniący funkcję pierwszego sekretarza republikańskiej partii komunistycznej w latach 1959-1983²²⁹.

Innym czynnikiem wpływającym na wzmocnienie pozycji politycznej uzbeckich elit oraz na wzrost statusu Uzbekistanu w ZSRS była polityka międzynarodowa. Uzyskawszy po 1945 roku status supermocarstwa, Związek Sowiecki rozpoczął rywalizację ideologiczną i polityczną ze Stanami Zjednoczonymi. Jednym z frontów owej walki stały się państwa tworzone w efekcie procesu dekolonizacji²³⁰. Przywództwo sowieckie, dążąc do pozyskania sobie zaufania krajów muzułmańskiego Bliskiego Wschodu czy Azji Południowej, odwoływało się do pomocy ze strony elit republikańskich Azji Centralnej. Już w 1955 roku komuniści uzbecy towarzyszyli Nikicie Chruszczowowi w podróży do Indii, rok później w skład delegacji do Damaszku wszedł nawet przewodniczący Centralnego

²²⁵ T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 138.

²²⁶ Breżniew ogłosił wówczas program „stabilizacji kadr”, pozytywnie przyjęty przez sowiecką nomenklaturę, obawiającą się polityki Chruszczowa, zmierzającej do usankcjonowania regularnej cyrkulacji kadr w ramach Komitetu Centralnego. Zob. E. Hanley, N. Jeżowa, R. Anderson, *Rosja: stary produkt w nowym opakowaniu?*, [w:] *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech. Wymiana czy reprodukcja?*, red. nauk. I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipiński, Warszawa 1995, s. 39-40.

²²⁷ Zmianę tę przeprowadzono podczas XXIII Zjazdu KPZS w 1966 roku. Zob. J. Smaga, *op. cit.*, s. 233.

²²⁸ Zob. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 127.

²²⁹ Wspomnianą funkcję objął on jeszcze za czasów Nikity Chruszczowa, jednak – jak zauważają T. Bodio i P. Załęski – „zdołał zdobyć znaczące zaufanie Leonida Breżniewa”. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 143.

²³⁰ Zob. V. Zubok, *Nieudane imperium. Związek Radziecki okresu zimnej wojny, od Stalina do Gorbaczowa*, tłum. A. Czwojdrak, Kraków 2010, s. 108-109, *Historiai*.

Zarządu Duchowego Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu. Wielu dyplomatów sowieckich na Bliskim Wschodzie również wywodziło się ze wspomnianego regionu²³¹. Azja Centralna wykorzystywana była przez władze moskiewskie jako przykład dla krajów muzułmańskich. Miała udowodniać Trzeciemu Światu, że możliwy jest rozwój ekonomiczny z pominięciem etapu kapitalizmu oraz pokojowe współżycie wielu grup etnicznych w jednym państwie. Uzbekistan otrzymał w tym procesie rolę szczególną. W Taszkencie, największej metropolii regionu, zaczęto organizować spotkania na najwyższym szczeblu²³² oraz międzynarodowe festiwale i zjazdy z udziałem studentów z krajów islamskich²³³.

Międzynarodowa „nobilitacja” sowieckiego Uzbekistanu, która zbiegła się w czasie z poprawą materialnych warunków życia ludności, działała na korzyść ówczesnych elit uzbeckich. Szaraf Raszydow, przez dwadzieścia cztery lata stojący na czele Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS, stał się symbolem sukcesu nomenklatury „breżniewowskiej”. Akceptacja warunków stawianych przez centrum: politycznej podległości wobec Moskwy oraz podporządkowania gospodarki republiki interesom ekonomicznym Związku Sowieckiego²³⁴, zapewniła mu niewyobrażalne wcześniej wpływy wewnątrz republiki. Szaraf Raszydow przeistoczył się z satrapy²³⁵, dbającego o interesy imperium w odległej peryferii, w lokalnego przywódcę narodowego, stał się bowiem głównym dysponentem subwencji płynących do republiki z budżetu centralnego. To z jego imieniem wiązała się realizacja szeregu inwestycji: irygacyjnych (budowa Kanału Karszyńskiego), wydobywczych (budowa pięciu gazociągów), a także spektakularnej przebudowy Taszkentu po trzęsieniu ziemi w 1966 roku²³⁶.

Warto zaznaczyć, iż ów układ polityczny był możliwy głównie dzięki wejściu Raszydowa w „patronalno-klientalne”²³⁷ oraz korupcyjne relacje z Leonidem Breżniewem. Sztucznie zawyżane wskaźniki zbiorów bawełny w Uzbeckiej SRS

²³¹ Zob. H. Carrère d'Encausse, *Spękanie imperium*, s. 23-24. Por. *Международные отношения...*, s. 190.

²³² W styczniu 1966 roku w Taszkencie zostało podpisane porozumienie kończące wojnę Indii i Pakistanu. Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1961-1970*, Москва 2010, s. 144. Podczas wizyty w Taszkencie w marcu 1982 roku Leonid Breżniew ogłosił potrzebę normalizacji napiętych stosunków ZSRS z Chińską Republiką Ludową. Zob. G.R. Capisani, *Nowe państwa Azji Środkowej*, tłum. M. Czekański et al., Warszawa 2004, s. 127.

²³³ Zob. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 128.

²³⁴ W 1980 roku 75% ziem uprawnych republiki było zajętych przez kulturę bawełnianą. Zob. T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *Kalendarz ważniejszych wydarzeń w historii Uzbekistanu*, [w:] *Uzbekistan. Historia – społeczeństwo – polityka*, red. nauk. T. Bodio, Warszawa 2001, s. 496.

²³⁵ Określenie „satrapa” wywodzi się ze starożytnej Persji i oznacza namiestnika mianowanego przez władze imperialne dla zarządzania daną prowincją, głównie zaś dla poboru podatków oraz utrzymywania garnizonów wojskowych. Zob. Z. Łukawski, *op. cit.*, s. 36.

²³⁶ T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *op. cit.*, s. 495-496. Por. А. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 134.

²³⁷ Określenie to stosują T. Bodio i P. Załęski, *op. cit.*, s. 143.

zapewniały im samym oraz dużej części nomenklatury korzyści materialne, a wspomnianej republice hojne środki z budżetu związkowego²³⁸.

Z „panowaniem” Raszydowa wiązała się swoista „emancypacja” lokalnych elit – partyjnych oraz intelektualnych. Odsetek Uzbeków wśród członków miejscowej partii komunistycznej wzrósł w latach 1970-1986 z 55% do 71%, we władzach republiki starano się też zachowywać równowagę pomiędzy przedstawicielami poszczególnych klanów²³⁹. Równocześnie wzrosła liczba osób z wyższym wykształceniem. W latach 70. już 20% Uzbeków wywodzących się z rodzin robotników zdobywało wyższe wykształcenie²⁴⁰, które wiązało się z dużym prestiżem. Włodzimierz Marciniak przekonuje wręcz, iż „w republikach związkowych i autonomicznych ludność miejscowa była lepiej wykształcona niż mieszkający tam Rosjanie”²⁴¹. Wspomniane zmiany doprowadziły do wykształcenia się w republice wpływowego środowiska czerpiącego korzyści z systemu sowieckiego, nietracącego jednak w pełni swej tożsamości narodowej. Owa elita, określana w literaturze naukowej jako „euro-Uzbeki”²⁴², internalizowała wiele elementów kultury państwowej (w owym czasie mocno zrusyfikowanej), przy zachowaniu niektórych wyznaczników własnej tradycji, zwłaszcza tożsamości klanowej²⁴³. Ta część społeczeństwa stopniowo przyswajała sobie język rosyjski, jeśli nie jako rodzimy, to w każdym razie jako środek codziennej komunikacji²⁴⁴. Zapewne dlatego w nowej redakcji konstytucji Uzbeckiej SRS (w 1978 roku) nie podkreślono statusu języka uzbeckiego jako urzędowego w republice²⁴⁵, a Szaraf Raszydow powtarzał slogany o roli języka rosyjskiego „w coraz ściślejszym zbliżeniu narodów”²⁴⁶.

²³⁸ Szerzej na temat wspomnianego procederu zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1981-1990*, Москва 2011, s. 172. Por. E. Hanley, N. Jeżowa, R. Anderson, *op. cit.*, s. 41; *Международные отношения...*, s. 196-197.

²³⁹ Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 136 i 143. Por. A. Халид, *Ислам после коммунизма...*, s. 132.

²⁴⁰ Ю.В. Арутюнян, *Трансформация постсоветских наций. По материалам этносоциологических исследований*, Москва 2003, s. 37.

²⁴¹ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 37.

²⁴² Zob. T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 145.

²⁴³ T. Bodio i P. Załęski zauważają, iż „Odrzucenie tradycyjnych wzorów stało się dla ludności tytularnej warunkiem korzystania z dobrodziejstw systemu, w tym awansu społecznego. (...) Ewoluwani tracili na ogół tożsamość trybalną w sensie kulturowym, ale wykorzystywali powiązania krewniacze przy zdobywaniu dostępu do dóbr deficytowych”. *Ibidem*.

²⁴⁴ *Международные отношения...*, s. 192.

²⁴⁵ W praktyce sankcjonowało to dominację języka rosyjskiego, jako najbardziej rozpowszechnionego, zwłaszcza w korespondencji urzędowej, niezbędnego w zdobyciu wyższego wykształcenia. Jedynie w konstytucji Gruzińskiej SRS, wskutek protestów społecznych, znalazł się zapis o roli języka gruzińskiego jako urzędowego. Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1971-1980*, Москва 2010, s. 210. Por. H. Carrère d’Encausse, *Spękanie imperium*, s. 154.

²⁴⁶ Е. Абдуллаев, *Русский язык. Жизнь после смерти. Язык, политика и общество в современном Узбекистане*, [on-line:] <http://www.intelros.ru/readroom/nz/nz-66/4102-russkij-jazyk-zhizn-posle-smerti.html>, dostęp: 4 II 2015.

1.2.8. Afera „bawełniana” i zaburzenie *status quo* w republice

Status uzyskany w ramach ZSRS przez Uzbekistan podczas osiemnastu lat rządów Leonida Breżniewa nie przetrwał śmierci tego ostatniego. Korupcyjny podtekst zażytych relacji łączących przywództwo sowieckie epoki „zastoju” z elitami uzbeckimi został ujawniony przez, obejmującego w 1982 roku stanowisko sekretarza generalnego KPZS, Jurija Andropowa. W literaturze przedmiotu dominuje przekonanie, że to Leonid Breżniew osobiście wstrzymywał śledztwo w sprawie wspomnianego fałszowania statystyk, ponieważ wraz z rodziną był w nią osobiście zamieszany²⁴⁷. Autorzy opracowania *Международные отношения в Центральной Азии* pod redakcją Aleksieja Bogaturowa zwracają uwagę na jeszcze inne motywy działania sowieckiego przywództwa. Sugerują oni, iż:

Przymykając oczy na dopływ do Uzbekkiej SRR nielegalnych środków finansowych z budżetu centralnego, władze ZSRR w istocie rzeczy pozwalały miejscowym elitom na „cichą” kompensację strat, ponoszonych przez ekosystem republiki wskutek rozwoju monokultury bawełnianej²⁴⁸.

Jakiegokolwiek byłyby motywy działania ekipy L. Breżniewa, rozpętana w 1983 roku tzw. „afera bawełniana” ujawniła nie tylko skalę korupcji oraz fałszerstw dokonywanych podczas sporządzania statystyk ze zbiorów „białego złota”. W jeszcze większym stopniu ukazała ona rzeczywistą pozycję Uzbekistanu w socjalistycznej wspólnocie. Moskwa, podejrzewając o udział we wspomnianej aferze całą uzbecką nomenklaturę partyjną, rozpoczęła odgórne czystki w szeregach tamtejszej partii, które dotknęły nawet Inamżona Usmanchodżajewa (Инамжон Усманходжаев), następcę zmarłego w 1983 roku Raszydowa. Został on w 1988 roku odsunięty od władzy i skazany na dwanaście lat więzienia²⁴⁹. Ponadto w latach 1984-1987 wymieniono 90% składu KC KPU, a nawet „przysłano z centrum (...) około 300 aparaczyków, mających czuwać nad prowadzeniem polityki kadrowej w republice”²⁵⁰. Chociaż nadal większość elity partyjnej rekrutowano spośród ludności lokalnej²⁵¹, na czele partii uzbeckiej postawiony został uległy wobec centrum Rafik Niszanow (Рафик Нишанов), który „większość swojej kariery spędził (...) w radzieckim ministerstwie spraw zagranicznych i nie miał odpowiedniej pozycji wśród kadr republikańskich”²⁵².

²⁴⁷ Późniejsze śledztwo w sprawie „afery bawełnianej” wskazywało zwłaszcza na zatajanie tego procederu przez sowieckie MSW z wiceministrem Jurijem Czurbanowem (zięciem Leonida Breżniewa) na czele. Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1971-1980*, s. 210.

²⁴⁸ *Международные отношения...*, s. 197.

²⁴⁹ I. Usmanchodżajew został zwolniony z więzienia w 1990 roku, wówczas też uniewinniono go. Zob. *ibidem*, s. 540.

²⁵⁰ T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 153.

²⁵¹ W 1985 roku odsetek Uzbeków i przedstawicieli innych narodów Azji Centralnej w Komitecie Centralnym Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS wynosił 80%. *Ibidem*.

²⁵² *Ibidem*.

1.2.9. *Pierestrojka* i „nieoczekiwana” wolność

Prawdopodobnie samo ujawnienie powiązań korupcyjnych poszczególnych przedstawicieli władzy nie musiało mieć poważnych konsekwencji społecznych, zwłaszcza iż dyskredytowanie poprzednich przywódców zdarzało się w ZSRS już wcześniej. Nabrało ono jednak zupełnie nowego znaczenia w okresie *pierestrojki* (*непестройку*) oraz „jawności” (*гласности*). O wszelkich nadużyciach, zwłaszcza związanych z okresem „zastoju”, zaczęto wówczas pisać i mówić otwarcie. W debacie publicznej zaczęły pojawiać się skrywane do tej pory zagadnienia, w tym kwestia tożsamości etnicznej i religijnej, a nawet antagonizmy pomiędzy poszczególnymi narodami wchodzącymi w skład ZSRS. Afera „bawełniana” ujawniła zatem prawdziwe oblicze relacji uzbecko-rosyjskich w ramach socjalistycznej federacji. Prasa centralna przemianowała bowiem aferę „bawełnianą” w „uzbecką”, podkreślając niezdolność Uzbeków do ograniczenia korupcji, a wręcz „feudalny” charakter tamtejszej gospodarki²⁵³. Do rangi „symbolu” Uzbekistanu urosło zdjęcie zamieszczone w 1988 roku w czasopiśmie „Ogoniok” (*Огонек*), przedstawiające małego pracownika jednego z kołchozów, opatrzone podpisem: „niewolnik bawełniany” (*хлопкораб*)²⁵⁴. Owa krytyka, która przybrała jawnie antyuzbecki charakter, poskutkowała falą niezadowolenia społecznego za „obrazę republiki”²⁵⁵, przyspieszyła też kształtowanie się tam opozycji wobec systemu sowieckiego.

Na czele owego ruchu opozycyjnego, który jako cel postawił sobie rozszerzenie praw narodowych oraz autonomii Uzbekistanu, stanęli przedstawiciele miejscowej inteligencji, a zatem tej grupy społecznej, która osiągnęła wysoki status społeczny w latach „zastoju”. Centrum kształtowania niezależnej myśli politycznej stał się Związek Pisarzy Uzbekistanu, już w 1986 roku zwracający uwagę na konieczność „rehabilitacji przeszłości narodowej”²⁵⁶. Nastrojom opozycyjnym sprzyjało pogorszenie się warunków życia ludności republiki, co nastąpiło wskutek ogólnego kryzysu ekonomicznego w ZSRS oraz obniżenia subwencji centralnej dla Uzbekistanu po ujawnieniu wspomnianej afery²⁵⁷. W listopadzie 1988 roku utworzono zjednoczenie „Birlik” (*Бирлик*, z uzb. „Jedność”), pierwszą nieoficjalną organizację społeczną. Na czele tego ruchu, domagającego się z początku głównie przywrócenia praw języka uzbeckiego jako jedyne go urzędowego w republice, stanęli Salaj Madaminow (Салай Мадамино́в; po 1991 roku jego miejsce zajął Muhammad Solich – Мухаммад Солих) oraz Abdurachim Pułatow (Абдурахим

²⁵³ H. Carrère d’Encausse, *La gloire des nations ou La fin de l’Empire soviétique*, Paris 1990, s. 41-46.

²⁵⁴ Zob. Л. Парфенов, *Намедни. Наша эра. 1981-1990*, s. 172-173.

²⁵⁵ *Ibidem*, s. 172.

²⁵⁶ T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 485.

²⁵⁷ *Ibidem*.

Пулатов)²⁵⁸. Choć była to organizacja nieoficjalna, bez trudu zdołała zmobilizować tysiące mieszkańców Taszkontu do udziału w demonstracjach broniących praw języka narodowego²⁵⁹.

Uzbeckie elity partyjne znalazły się tym samym w podwójnie trudnej sytuacji. Cieszące się poparciem społecznym inicjatywy organizacji nieoficjalnych niejako spychały nomenklaturę uzbecką na pozycję „zakładników” Moskwy. Tymczasem rozpoczętej przez centrum kampanii antykorupcyjnej, która niepostrzeżenie stała się antyuzbecką, towarzyszyły próby centralnego zarządzania polityką kadrową w KP Uzbeckiej SRS, określanego w republice jako „czerwony desant”²⁶⁰. Michael Rywkin zauważa, iż w przekonaniu elit uzbeckich „został naruszony ustalony *modus vivendi*, według którego zapłatą za posłuszeństwo nomenklatury była możliwość wzbogacenia się bez przeszkód”²⁶¹. Jedynym wyjściem z tej sytuacji było przejście przez wspomnianą elitę hasła odrodzenia narodowego i uzyskanie maksymalnej niezależności od wpływów władz centralnych. Wyrazem tego był już wybór na stanowisko pierwszego sekretarza KC KPU Islama Karimowa (uzb. Islom Karimov, ros. Ислам Каримов), poprzedzony negocjacjami najważniejszych przedstawicieli grup nieformalnych (klanów) w partii. Karimow, który rozpoczął urzędowanie w czerwcu 1989 roku, „miał wyłącznie lokalną legitymizację, (...) nie wydawał się prorosyjski i gwarantował zachowanie, czy wzrost znaczenia powiązań nieformalnych”²⁶².

Polityka nomenklatury stała się dwutorowa. Przede wszystkim starała się ona wytrącić z rąk opozycji argumenty nacjonalistyczne. W październiku 1989 roku lokalna Rada Najwyższa ustanowiła język uzbecki oficjalnym środkiem komunikacji w republice²⁶³. W czerwcu 1990 roku przyjęta została deklaracja o suwerenności Uzbeckiej SRS, w istocie rzeczy uznająca ustawodawstwo republikańskie za ważniejsze niż związkowe. Islam Karimow w marcu tego roku został wybrany na

²⁵⁸ Por. *Ислам после коммунизма...*, s. 216.

²⁵⁹ W marcu i wrześniu 1989 roku w Taszkencie odbyły się wielotysięczne protesty, w trakcie których podnoszono kwestię statusu języka uzbeckiego oraz autonomii Uzbekistanu w ramach Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich. Zob. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *op. cit.*, s. 61.

²⁶⁰ Zob. *Ислам после коммунизма...*, s. 216. Nieprzypadkowo jednego z głównych śledczych w aferze „bawełnianej”, Ormianina Telmana Gdliana, nazywano „szefem kadr uzbeckiej partii komunistycznej”. Zob. Ф. Раззаков, *Коррупция в Политбюро. Дело «красного узбека»*, [on-line:] http://www.e-reading.mobi/bookreader.php/137464/Razzakov_-_Korruptsiya_v_Politbyuro_Delo_krasnogo_uzbeka_.html, dostęp: 4 II 2015.

²⁶¹ M. Rywkin, *Problemy narodowościowe krajów byłego ZSRR*, „Obóz” 1993, nr 28, cyt. za: T. Bodio, P. Załęski, *op. cit.*, s. 155.

²⁶² *Ibidem*, s. 154.

²⁶³ T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *op. cit.*, s. 496. Nastąpiło to jednak dopiero po oficjalnej zgodzie na ów zapis ze strony Komitetu Centralnego KPZS. We wrześniu 1989 roku przyjął on rezolucję stwierdzającą równoprawność języków wszystkich narodów ZSRS. Zob. J. Landau, B. Kellner-Heinkele, *op. cit.*, s. 61.

stanowisko prezydenta Uzbekkiej SRS²⁶⁴. Owa polityka „zwiększania” dystansu wobec centrum aż do sierpnia 1991 roku była niezwykle ostrożna; nie można też powiedzieć, aby uzbeckie elity komunistyczne, w tym Islam Karimow, dążyły do pełnej niezależności. Proces przyspieszonej erozji ZSRS w latach 1990-1991 zaskoczył liderów republiki. Świadomi słabości ekonomicznej Uzbekistanu²⁶⁵ zmierzali oni nie tyle do niepodległego bytu tej republiki, ile do zwiększenia własnego wpływu na wydarzenia w niej. Wyrazem wspomnianej dwutorowości było podtrzymywanie wszelkich inicjatyw mających na celu utrzymanie państwa związkowego. W przeciwieństwie do republik nadbałtyckich oraz Mołdawii, Armenii i Gruzji, w Uzbekistanie zdecydowano o udziale w referendum dotyczącym nowego układu związkowego²⁶⁶. Jego wyniki w republice – 93,7% biorących udział w głosowaniu mieszkańców wyraziło poparcie dla projektu „odnowionego” Związku Sowieckiego – świadczyły o tym, że również społeczeństwo nie było gotowe na samodzielny byt państwowy, a zadowalała je głównie poprawa statusu republiki w federacji.

Dopiero wydarzenia z sierpnia 1991 roku uświadomiły elitom uzbeckim, iż proces rozpadu ZSRS jest nieodwracalny. Sytuacja ta przyczyniła się do formalnego zerwania obu „nici” łączących dotychczas Taszcent z Moskwą: uzbecka organizacja partyjna zerwała swoje podporządkowanie wobec KPZS (w ramach tzw. „federalizmu partyjnego”), zaś sama republika związkowa odłączyła się od struktury federacyjnej. Co prawda w początkowej fazie tzw. „puczu Janajewa” Islam Karimow poparł plany partyjnych konserwatystów, uznając ich za „przywódców sowieckich”²⁶⁷, jednak niezwykle szybka porażka Państwowego Komitetu Stanu Wyjątkowego, która nastąpiła wskutek skutecznej mobilizacji jego przeciwników w samej Rosji²⁶⁸ – stanowiącej przecież jądro ZSRS – diametralnie zmieniła sytuację.

Niepowodzenie partyjnych konserwatystów, którzy nieudolnie wprowadzili w Moskwie stan wyjątkowy, ostatecznie zdyskredytowało Komunistyczną Partię Związku Sowieckiego i przyspieszyło jej rozpad. Bezpośrednio po upadku puczu

²⁶⁴ T. Bodio, N. Bogdanowicz, A.S. Sagdullaev, *op. cit.*, s. 496.

²⁶⁵ W 1990 roku wydatki socjalne republiki sięgnęły 12% uzbeckiego PKB i były pokrywane przede wszystkim z budżetu centralnego. Zob. *Ислам после коммунизма...*, s. 129.

²⁶⁶ Odkonstytuował się ono w marcu 1991 roku. *Ibidem*, s. 184.

²⁶⁷ Na wspólnym posiedzeniu Rady Najwyższej i Rady Ministrów Uzbekkiej SRS pod przewodnictwem prezydenta I. Karimowa wycofano poparcie dla prezydenta M. Gorbaczowa i nazywano autorów puczu „przywódcami sowieckimi”. Zob. A. Wierzbicki, *op. cit.*, s. 299, przyp. 42.

²⁶⁸ Pucz trwał zaledwie trzy dni (19-21 sierpnia). O jego niepowodzeniu, jak sugeruje m.in. Włodzimierz Marciniak, zdecydowała zdecydowana postawa rosyjskich władz republikańskich (zwłaszcza Borysa Jelcyna), obojętność znacznej części nomenklatury wobec organizatorów przewrotu oraz niechęć dowódców wojskowych do podporządkowania się organowi niekonstytucyjnemu, jakim był Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego. Zob. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 148.

(24 sierpnia) Michaił Gorbaczow ustąpił z funkcji sekretarza generalnego partii, a dzień później Komitet Centralny tej organizacji dokonał aktu samorozwiązania²⁶⁹. Paraliż KPZS jako centralnej struktury zarządzającej, stanowiącej przez kilkadziesiąt lat podstawę sprawowania władzy w państwie, musiał odbić się na realiach politycznych w republikach. Analogiczne „pozbawienie władzy” partii komunistycznej nastąpiło również w Uzbekistanie. 28 sierpnia odbyło się plenum Komunistycznej Partii Uzbeckiej SRS, podczas którego podjęto decyzję o „zerwaniu stosunków z KC KPZS i wyjściu z wszystkich jej organizacji”²⁷⁰. Decyzję tę potwierdził w dwa tygodnie później, 14 września 1991 roku, XXIII Nadzwyczajny Zjazd tej partii, który zasygnalizował jednocześnie konieczność stworzenia nowej, już niezależnej organizacji politycznej²⁷¹. W równie ekspresowym tempie, bo już 31 sierpnia 1991 roku, Uzbekistan decyzją Rady Najwyższej Uzbeckiej SRS zadeklarował swoją niepodległość od struktur państwowych Związku Sowieckiego. Deputowani stwierdzali w artykule 13 ustawy, iż „Republika ustanawia stosunki dyplomatyczne, konsularne, handlowe i inne z państwami obcymi, wymienia się z nimi pełnomocnymi przedstawicielami, zawiera umowy międzynarodowe, może być członkiem organizacji międzynarodowych”²⁷².

Formalne zerwanie więzi partyjno-państwowych łączących Uzbekistan z dotychczasowym centrum odbyło się szybko. Nie usunęło ono jednak problemu identyfikacji realnego centrum władzy z Moskwą. Rosyjskie władze republikańskie nie przyjęły analogicznej do uzbeckiej deklaracji niepodległości, tymczasem organy władzy związkowej, chociaż osłabione, wciąż formalnie funkcjonowały. Przez najbliższe trzy miesiące, aż do grudnia 1991 roku, władze w Taszkencie prowadziły zatem politykę dwutorową, orientując się zarówno na rząd rosyjski, jak i związkowy: 26 października delegacja uzbecka podpisała w Moskwie Porozumienie o podstawach współpracy ekonomicznej między Republiką Uzbekistan a Rosyjską Federacją Socjalistyczną Republiką Sowiecką na 1992 rok²⁷³, równolegle zaś Taszkent zaangażował się w przedsięwzięcia inicjowane przez Prezydenta ZSRS. W kierowanych przez Michaiła Gorbaczowa obradach Rady Państwowej brał udział uzbecki prezydent – Islam Karimow – parafując kolejne porozumienia określające kształt „odnowionej” federacji: 18 października – o Wspólnocie Gospodarczej, 14 listopada – o podpisaniu nowego układu związkowego²⁷⁴.

Ową nieokreśloność sytuacji przerwało dopiero grudniowe spotkanie Borysa Jelcyna, Leonida Krawczuka i Stanisława Szuszkiewicza w Wiskulach. Zawarte tam

²⁶⁹ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 150.

²⁷⁰ T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 488.

²⁷¹ В. Тюриков, Р. Шагулямов, *Независимая республика Узбекистан. Памятные даты и события 1991-1996*, Ташкент 1997, s. 3.

²⁷² *Ustawa o podstawach Niepodległości Państwowej*, [w:] T. Bodio, T. Mołdawa, *op. cit.*, s. 517.

²⁷³ В. Тюриков, Р. Шагулямов, *op. cit.*, s. 7.

²⁷⁴ Zob. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 182.

8 grudnia porozumienie, konstatujące *de facto* „przerwanie istnienia” Państwa Rad i powołanie w jego miejsce dalece luźniejszej formy współpracy w postaci Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP)²⁷⁵, stanowiło substytut deklaracji niepodległości, której Rosja nie ogłosiła bezpośrednio po upadku „puczu Jana-jewa”. Co prawda formalne rozwiązanie ZSRS nastąpiło dopiero 26 grudnia, gdy Rada Republik – wyższa izba sowieckiego parlamentu – skonstatowała, iż „wraz z utworzeniem Wspólnoty Niepodległych Państw, Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich jako państwo i podmiot prawa międzynarodowego, przestaje istnieć”²⁷⁶. Jednak właśnie spotkanie w Wiskulach, chociaż odbyło się bez udziału uzbeckiego przywódcy, uznać można za właściwe „otwarcie” nowego rozdziału relacji uzbecko-rosyjskich.

²⁷⁵ *Соглашение о создании Содружества Независимых Государств*, [on-line:] <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=176>, dostęp: 30 XII 2012.

²⁷⁶ *Декларация Совета Республик Верховного Совета СССР в связи с созданием Содружества Независимых Государств*, [on-line:] <http://www.uni-potsdam.de/u/slavistik/zarchiv/1296m/k242-14.htm>, dostęp: 30 XII 2012.

Michał Kuryłowicz – dr nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, pracownik Instytutu Rosji i Europy Wschodniej Uniwersytetu Jagiellońskiego. W pracy naukowej skupia się na ewolucji stosunków międzynarodowych na obszarze Azji Centralnej oraz na zjawisku postkolonializmu na terytorium byłego ZSRS.

Przemysłana konstrukcja sprawia, że praca stanowi interesujące podejście do analizy złożonej materii z zakresu stosunków międzynarodowych. Struktura jest przejrzysta i logiczna, zaś teza książki wskazuje na złożoność uwarunkowań identyfikacji Uzbekistanu na arenie międzynarodowej w skomplikowanym układzie sił, jaki kształtuje się w okresie ostatnich dwóch dekad. (...) Autor dobrze rozpoznał uwarunkowania procesu decyzyjnego w uzbeckiej polityce wobec Rosji, podkreślając przede wszystkim rolę czynnika osobowościowego przywódcy państwa. Autor sięga także do metod historyczno-opisowych i porównawczych, co pozwala mu ująć politykę zagraniczną Uzbekistanu szeroko i dynamicznie.

Z recenzji dr. hab. prof. UW Stanisława Bielenia

Recenzowane opracowanie stanowi samodzielny wkład Autora do badań nad Azją Centralną, zwłaszcza w obszarze relacji tego regionu z Federacją Rosyjską. Autor wykazuje się bardzo dobrym opanowaniem warsztatu naukowego, sumiennością oraz rzetelnością badawczą. (...) Autor sprawnie odczytuje ogólną dynamikę relacji uzbecko-rosyjskich, co z kolei pozwala mu na podkreślenie ograniczonego (zwłaszcza wobec zgłaszanych przez Uzbekistan ambicji regionalnych) efektu wysiłków czynionych przez Taszcent w celu uniezależnienia się od Moskwy i zdobycia dominującej pozycji w Azji Centralnej.

Z recenzji prof. dr. hab. Mieczysława Smolenia

www.akademicka.pl

